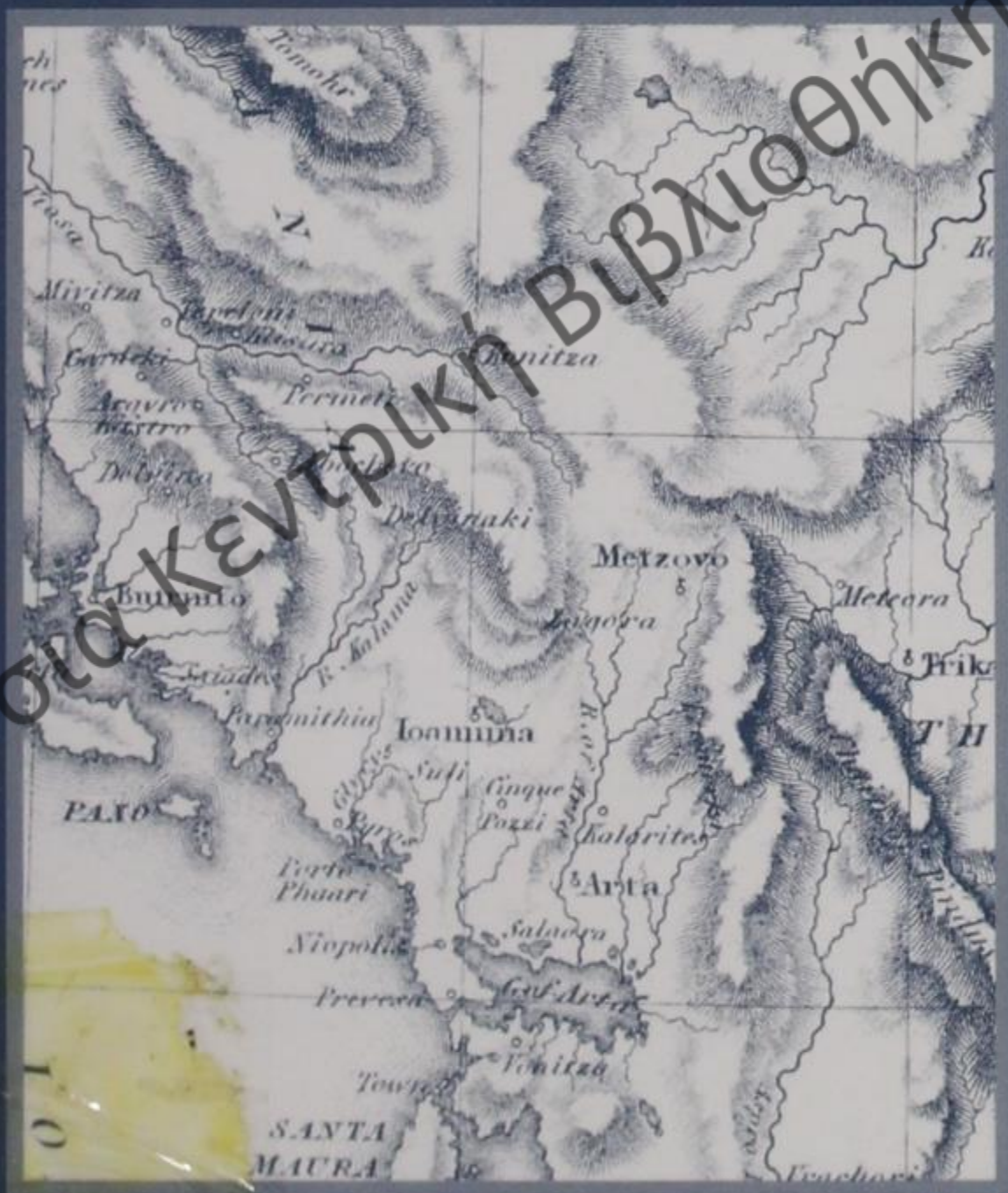

ΒΑΣΙΛΗ ΜΑΡΓΑΡΗ

Δρόμοι και τόποι της Ηπείρου

οδοιπορικά

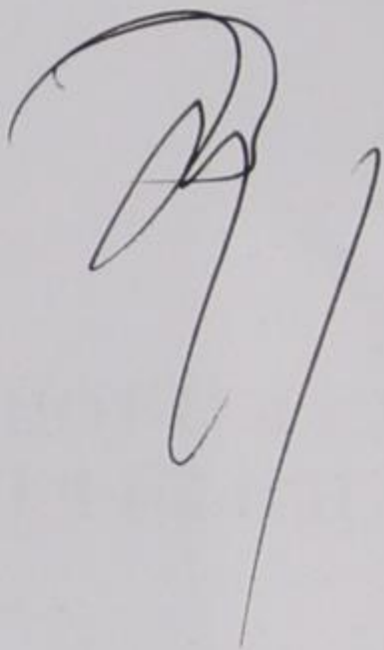
1998

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ
ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Τα γνήσια αντίτυπα υπογράφονται ιδιοχείρως
από το συγγραφέα

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized initial 'P' followed by a vertical stroke.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΒΑΣΙΛΗ ΜΑΡΓΑΡΗ

ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ
ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

οδοιπορικά

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1998

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ

TOURISTIKA YANNINA, 1979, 1983

ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (Φωτογραφικό λεύκωμα), 1979, 1985

ΜΕΓΑΛΟΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ 1400 (βιογραφίες - έρευνα), 1982

ΠΕΡΙ ΣΥΝΗΘΕΙΑΣ (Δοκίμιο), 1984

ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ (Φωτογραφικό λεύκωμα), 1985

ΠΟΙΗΜΑΤΑ (1965-1985), 1986

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΣΠΙΤΙΑ (Φωτογραφικό λεύκωμα), 1988

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (ιστορικό - κριτικό δικίμιο), 1991

ΚΑΜΠΗ (ποιήματα), 1996

ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ (το βιβλίο, το θέατρο, Τέχνες, πολιτιστικά), 1996

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	46412
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	10/08/2000
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	914.953 ΜΑΡ

Κωδ. εγγ. 702F

© ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΡΓΑΡΗΣ, ΓΙΑΝΝΙΝΑ

Η χορήγηση άδειας δημοσίευσης ή κοινολόγησης μέρους (ή όλου) του βιβλίου συνιστά αποκλειστικό δικαίωμα του συγγραφέα

Ζεῦ, ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι νέων,
Δωδώνης μηδέων δυσχειμέρου· ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ
σοί· ναίουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι.

Ὅμηρος

Ἀρχέγονος Ἑλλάς Ἥπειρος

Κλαύδιος Πτολεμαῖος

Εὐρωπαϊκὴ Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Σημείωση-διευκρίνιση

Στα κείμενα που δημοσιεύονται στον τόμο ελάχιστες μόνο διορθώσεις κι επιπροσθέσεις, δίχως ουσία, έχουν γίνει, από την πρώτη τους παρουσίαση στο λογοτεχνικό περιοδικό τύπο (βλέπε πίνακα «πρώτων δημοσιεύσεων» στο τέλος του βιβλίου). Πρόκειται για οδοιπορικά, εμπλουτισμένα, ωστόσο, με μια πληθώρα νύξεων, εκτός των άλλων, περιβαλλοντικών, κοινωνικοπολιτισμικών και ιστορικών που προσδίδουν στη θεματική τους μια μεγαλύτερη ευρύτητα απ' ό,τι «κλείνει» η προσωνομία τους.

B.M.

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Στη λατρευτή μνήμη
των γονιών μου

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Η Ήπειρος είναι η μικρογραφία της Ελλάδος. Είναι, μπορούμε να πούμε, και η συμπύκνωσή της. Τούτη η αναπάντεχη συσσώρευση των βουνών από το Γράμμο μέχρι τα Τζιουμέρκα, που κρατιούνται μεταξύ τους σφιχτά και δεν αφήνουν ν' «αναπνεύσει» ανάμεσά τους μήτε ένας μικρός κάμπος· και των βουνών της Τσαμουργιάς και της Ντουσκάρας, της Νεμέρτσικας του Τόμαρου, των σουλιώτικων βουνών και των λοιπών όγκων τούτης της περιοχής κατά τη δύση και στο μέσον της — το ίδιο· τούτη η πλούσια πεδιάδα, τέκνο πανάρχαια των κορυφών της — του Αμβρακικού —· κι οι ποταμοί κι οι μύριες φωληρές (περγιάλια κρυφά, όρμοι και κόλποι) της θάλασσας-τρανά, συσσωρευμένα και κοντινά όλα· είναι το αδρύ της πρόσωπο. Κι ο τόπος, με τις πτυχώσεις της γης και την ποικιλία τους, τις δαιδαλώδεις ακτές και τις τρανές φλέβες των βουνών, η γνήσια μορφή της.

Η Ήπειρος όμως είναι και η μήτρα μας. Στο χοντροκόκαλο σκελετό της — την Πίνδο — στην Τύμφη, στο Λάκμο και στ' άλλα κοντινά μεγαλοβούνια, στις ράχες, στις κλιτείες και στα ρουμάνια της, έφτασαν, πριν χαράξει ακόμα η Ιστορία, οι μακρονοί παππούδες των προγόνων μας και πέρασαν τους πρώτους τους χρόνους στις κορφές και στα κατάπυκνα δάση. Μετά ξεχύθηκαν και κατέκτησαν τον τόπο, τον δάμασαν και σκόρπισαν παντού, στη Θράκη — πάνω — και στη Μακεδονία, στην Πελοπόννησο, στο Αιγαίο και μακρύτερα. Στα σκληρά και στείρα τούτα μέρη, στα δυσπρόσιτα κι απομονωμένα βουνά της Ηπείρου, ρίζωσαν μόνιμα απ' τα πανάρχαια χρόνια που πρωτόφτασαν-παρακλάδια του πολύκλαδου δέντρου των Ελλήνων-οι Μολοσσοί κι οι Παραναίοι, οι Χάονες, οι Αθαμάνες κι οι Θεσπρωτοί. Στη δύστροπη γη τους πάλαιψαν με τους φυσι-

κούς σκοπέλους, σφυρηλατώντας ένα χαρακτήρα μες στους αι-
ώνες με τις δικές του ξεχωριστές πτυχές.

Η Ήπειρος της Πίνδου, των δασών, των τρανών κορφών
και των χερσονήσων, η Ήπειρος των μεγάλων τέκνων της και
της Ιστορίας, η Ήπειρος του παρόντος, μας καρτερεί. Ας πάμε
να την κατακτήσουμε.

B.M.

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΖΑΓΟΡΙ

Μισή ώρα έξω απ' τα Γιάννινα και πίσω από το Μιτσικέλι —το βουνό, που στέκεται φρουρός της θουλικής λίμνης και της πόλης, που τη συντροφεύει— κι ανάμεσα από τούτο και τις ψηλές οροσειρές της Πίνδου Γκαμήλα ή Τύμφη και Λύγκο βρίσκεται το Ζαγόρι: μία από τις ομορφότερες περιοχές όχι μόνο της Ηπείρου μα και της Ελλάδας. «Ζαγόρι» σλαβικά θα πει «πίσω απ' το βουνό» ή —κατ' άλλους— «τόπος γεμάτος βουνά». Τούτοι οι τελευταίοι παράγουν τη λέξη από το μόριο «ζα» με δεύτερο συνθετικό το «όρος». Το μόριο «ζα» είναι εκφραστικό του πλήθους. Κατ' αυτούς δηλαδή η λέξη είναι ελληνική. Πάντως και οι δυο εκδοχές στέκουν απέναντι στα πράγματα απολύτως. Τόπος μ' ένα πλήθος βουνά —μεγάλα και μικρά— είναι το Ζαγόρι για τους καμπίσιους του γιαννιώτικου λεκανοπεδίου και της πόλης τους και για την ηπειρωτική πρωτεύουσα η περιοχή τούτη βρίσκεται πίσω απ' το Μιτσικέλι, το ογκώδες βουνό, που μπροστά στην πόρτα της, της κρύβει με το τεράστιο μπόι του, πίσω απ' αυτό, έναν ολόκληρο κόσμο.

Ξεκινάμε πρωί μαρτιάτικο, μουντό, απ' τα Γιάννινα για το Ζαγόρι. Νά μας κιόλας —σε πέντε λεπτά— στη γραφική Ασφάκα*, στο Λυκόστομο* και στην Περίβλεπτο* —στο μικρό καρπερό τους κάμπο, που μετά τις πρώτες ανοιξιάτικες ζέστες, είναι έτοιμος να «εκραγεί», πλημμυρίζοντας τον τόπο μ' ανθι-

* Καμποχώρια κοντά στα Γιάννινα.

σμένα δέντρα και πράσινα, φουντωτά χωράφια, με καινούργιο και πλούσιον καρπό. Ο κάμπος τούτος ήταν κάποτε λίμνη. Μια αρρωστημένη περιοχή με τέλματα κι ελονοσία μα από τότε, που αποξηράνθηκε και ζωντάνεψε, δεν έπαψε να δίνει πλούσιες κι απανωτές σοδειές και να κάνει προκομμένη την περιοχή του.

Πλευρίζουμε τις κοντινές βορεινές πλαγιές του Μιτσικελιού και «πιάνουμε» τις ανηφόρες, που θα μας φέρουν σ' ένα τέταρτο από την «άλλη μεριά του λόφου». Στην κορυφή τους βρισκόμαστε πλέον στα σύνορα των Ζαγοροχωριών. Φαίνεται από δω ψηλά —πίσω μας— όλη η μουντή σκιαγραφία των ηπειρωτικών βουνών, των δυτικά της Πίνδου— γκριζοπράσινων πελωριών κυμάτων, που φτάνουν ως πέρα τη θάλασσα της Χειμάρρας και της Ηγουμενίτσας: του Κασιδιάση, της Μουργκάνας, του Τόμαρου, της Ντουσκάρας, του Τσαμαντά,... Τούτη η πυκνή συσσώρευση οροσειρών, που «πιάνει» όλο σχεδόν το χώρο της Ηπείρου και τον κάνει, ακόμα και σήμερα, δυσπρόσιτο στην επικοινωνία του, σφράγισε για πολλούς αιώνες τη ζωή και τη μοίρα της περιοχής. Ο κλειστός και συγκρατημένος χαρακτήρας του ηπειρώτη, η επίμονη προσήλωσή του στα ήθη και τις παραδόσεις κι η ξενητεία, που τον έχει σημαδέψει, συγχρόνως η κάποια τραχύτητά του, έχουν τις ρίζες τους στις γεωγραφικές ιδιομορφίες της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Μπροστά μας —από την άλλη μεριά— απλώνονται, ως πέρα τα βουνά του Μετσόβου και τα σύνορα της Μακεδονίας, σε μια τεράστια έκταση, τα ξακουστά Ζαγοροχώρια, χωμένα κυριολεκτικά —τα περισσότερα— μέσα στο πράσινο, στο βασίλειο των δασών —των πεύκων, ελάτων και των άλλων φυλλοβόλων δέντρων της πλούσιας ηπειρωτικής χλωρίδας: Το Πάπιγγο, η Αρίστη, ο Ελαφότοπος, το Βιτσικό, το Μονοδέντρο, οι Νεγάδες (με το θαυμαστό τους τέμπλο), η Μπάγια, το Τσεπέλοβο, το Κουκούλι....., προς το μέρος μας. Το Βρυσοχώρι, η Λάιστα, η Δόλιανη, το Τρίστενο, το Φλαμπουράρι....., προς ανατολάς. Η θέα από το λαιμό τούτο του Μιτσικελιού, κοντά

στη Δοβρά*, κι ως το μικρό της κάμπο, ακόμη, που τελειώνει στις πρώτες στροφές προς την Ελάτη*, είναι, πράγματι, απολαυστική. Σ' ένα υψόμετρο από 800 περίπου μέχρι 1300 μέτρα πάνω απ' τη θάλασσα, μέσα στα κρύα νερά και στον πεντακάθαρον αγέρα του βουνού, στον πλούτο μας ατόφιας και πυκνής βλάστησης, ξεχωρίζουν τα χαρωπά, χωριάτικα σπίτια των ζαγορισίων, τα αρχοντόσπιτα (τα συναντάμε κιόλας στα δυο τούτα πρώτα γραφικά χωριά), χτισμένα απ' τους μαστόρους μας της παλιάς εποχής, με τις γκρίζες, πλακόστρωτες σκεπές τους και τους λιθόχτιστους σταχτιούς ή άσπρους τους τοίχους, με τη σφραγίδα, τυπωμένη πάνω τους, του λαϊκού γούστου του δημιουργού τους —πάνω στις πόρτες και τα κομψά τους παράθυρα. Καθώς τα βλέπουμε τόσο «δεμένα» και ταιριαστά με το θαυμαστό βουνίσιο τους περιβάλλον, προτιγουρισμένα από μια φύση πραγματικά μακαριστή, κομμάτια κι αυτά της ίδιας τούτης φύσης, πλασμένα απ' τα πλευρά της, καθώς τα βλέπουμε τόσο «δεμένα» και ταιριαστά με τον γραφικό κόσμο, που τα πλαισιώνει, νιώθουμε πόσο βαθειά μέσα μας είναι ριζωμένη αυτή η ανάγκη, να ζούμε στην αγκαλιά της μάνας, που μας γέννησε, προστατευμένα στους μητρικούς, ζεστούς της κόρφους —της φύσης— και να αισθανόμαστε πως είμαστε κομμάτια απ' το τρανό κορμί της.

Η φύση είναι μια πραγματική προέκταση της μητρικής παρουσίας κι ο βαθύς πόθος, ο ορμέμφυτος, που έχουμε πάντα να αναδιπλωνόμαστε συνεχώς κοντά σ' αυτήν, που μας έφερε στον κόσμο —στον «εχθρικό» και παράξενο τούτο κόσμο— να νιώθουμε πως βρισκόμαστε σίγουροι στα μητρικά της χέρια, αγκαλιάζει —ο δυνατός τούτος πόθος— και το φυσικό περιβάλλον. Τα πάντα είναι καμωμένα με το ίδιο ζυμάρι κι οι μορφές των πραγμάτων, οι εκφάνσεις της μεγάλης κι άγιας μυστικής πηγής, ζουν για ν' αλληλοσυμπαθιούνται. Σαν ένας τρανός

* Τα πρώτα Ζαγοροχώρια που συναντάμε στο δρόμο μας.

χορός αγκαλιασμένων, σαν μια αλυσίδα με δυνατά σφιγμένους κρίκους... Όσο περισσότερο διώχνουμε, έτσι, την παγκόσμια τούτη συμπάθεια και «κατανόηση» απ' τους εαυτούς μας —τη φύση— είτε με τη μορφή, που δίνουμε στα πράγματα είτε μ' όσα μας «δίνουν» εκείνα, τόσο περισσότερο δυσκολεύουμε το δρόμο μας αλλά και το περιβάλλον.

Τούτη την ενστικτώδη ροπή μας, παρατηρώντας την εκφρασμένη στην παραδοσιακή τέχνη, ανήγαγε σε μεγάλη αρχιτεκτονική αρχή ο κορυφαίος αρχιτέκτονας του καιρού μας Λε Κορμπυζέ. Το κτίσμα, κατ' αυτόν, πρέπει νάναι παρακλάδι του περιβαλλοντολογικού του δέντρου, πρέπει νάχει το ύψος και τον τόνο του φυσικού περιγυρου, που το στεφανώνει, να του μοιάζει μορφικά, ν' αποτελεί συνέχειά του. Τότε μόνο θα βρει ο εγκατοικών μέσα του τον πραγματικό του εαυτό, την επιβεβαίωση και την πλήρη κατάφαση της υποστάσης του, τη φυσική του ισορροπία. Τα σπίτια του Ζαγοριού, από της πλευράς αυτής, είναι θαυμαστά παραδείγματα κτισμάτων, που αποτελούν «ένα» με το φυσικό τους περιβάλλον, σάρκα απ' τις δικές του σάρκες. Για τούτο —πρέπει να το πούμε— πολύ σωστά έπραξαν οι αρμόδιοι φορείς, που χαρακτήρισαν «διατηρητέους» οικισμούς μερικά χωριά (θα μπορούσαν, βέβαια, νάταν αρκετά περισσότερα) της ορεινής τούτης περιοχής της Ηπείρου. Για τις νέες, ιδίως γενιές των αρχιτεκτόνων μας θάναι οι οικισμοί τούτοι αστείρευτη πηγή εμπνεύσεως, που θα μας φέρει πίσω στις ρίζες μας, πιο κοντά στο παραδοσιακό —πραγματικό μας— πρόσωπο και που θα οδηγήσει σε σωστότερους δρόμους (με γνώμονα την παράδοση) την οικοδομή.

Τις βορεινές και βορειοανατολικές εσχατιές του Ζαγοριού φράσσει σαν τείχος πανύψηλο η τρανή οροσειρά της Πίνδου με τα βουνά της, την Τύμφη, το Ζυγό κ.λ. Η Τύμφη, με τη μεγαλόπρεπη και τραχειά της όψη, με τα πυκνά της δάση, που την περιτριγυρίζουν και τα χιόνια της, τα σφηνωμένα στις ισκιερές

χαράδρες, που δε λυώνουν ποτέ, είναι, δίχως άλλο, ένα απ' τα ομορφότερα ελληνικά βουνά. Άλπεις της χώρας μας τη λένε οι ξένοι, που συχνά την επισκέπτονται, κι οι δικοί μας ορειβάτες. Κι είναι, πράγματι. Ιδίως η βορεινή πλευρά της, απλωμένη πάνω απ' τη χαράδρα του Αώου, απέναντι στο Σμόλικα και την Τραπεζίτσα, και σ' ένα μήκος δεκαπέντε, κοντά, χιλιομέτρων, με τις γιγάντιες ορθοπλαγιές της, που τινάζονται με έπαρση προς τον συχνά νεφοσκεπή της ουρανό, μας προκαλεί σπάνια συναισθήματα θαυμασμού! Τις εκπληκτικές τούτες ορθοπλαγιές της Γκαμήλας, που πολλές φορές φτάνουν μέχρι 750 μ. ύψος από τη βάση τους, μόνον δεινοί και σκληροτράχηλοι αλπινιστές μπορούν να τις καβαλικέψουν.

Από τις νότιες όμως πλευρές της η Τύμφη «πέφτει» σχεδόν ομαλά προς το ζαγορίτικο οροπέδιο και γίνεται, έτσι, προσιτή σ' εκείνους, που ποθούν ν' απολαύσουν απ' τις ψηλές της βίγλες τις χαρές μιας πραγματικά σπάνιας θέας: να δουν από κει ψηλά, σ' ένα απέραντο άπλωμα του ματιού, το χορό των ηπειρωτικών βουνών, της σκουροπράσινης, γκρίζας αλυσσίδας των πτυχώσεων του εδάφους, που φτάνουν μακριά, ως πέρα, τον δυτικό ορίζοντα της θάλασσας! Κι από την άλλη μεριά, τα μακεδονικά κι αθηναίτικα βουνά και τις σκληρές αετοπλαγιές των Τζιουμέρκων, κατά το νότο! Οι ψηλότερες κορφές της είναι: Αστιάκα (2.436 μ.), Λάπατος (2.251 μ.), Γκαμήλα (2.497 μ.), Καρτερός (2.453), Μεγάλα Λιθάρια (2.467 μ.).

Σ' αυτά τα σκληρά χώματα, όπου η ανώμαλη γης δε φτάνει καθόλου για να θρέψει τον πληθυσμό της, ο κόσμος απ' τα πολύ παλιά χρόνια ακόμη ξενητεύονταν. Τραβούσαν συνήθως προς τη Βλαχιά, τη Ρωσία και την Αυστρία κι αφού πρόκοβαν (οι περισσότεροι στο εμπόριο), ξαναγύριζαν στα χωριά τους με μεγάλες, συχνά, περιουσίες κι έχτιζαν τ' απλόχωρα, γραφικά τους σπίτια, τα πλούσια ζαγορίτικα καταστολισμένα κονάκια τους. Άλλοι πάλι, οι ξακουστοί κομπογιαννίτες ή βικογιατροί, γύριζαν την Ελλάδα όλη αλλά και στο εξωτερικό περιόδευαν,

μετερχόμενοι το επάγγελμα του πρακτικού γιατρού. Ο Βίκος, με τη σπάνια και θαυμαστή χλωρίδα του, τους προμήθευε, πράγματι, ένα πλήθος βοτάνων, που οι ζαγορίσιοι με καπτασοσύνη εκθείαζαν στους πάσχοντες συνανθρώπους τους τις θαυματουργικές τους ιδιότητες. Για να λέμε την αλήθεια, βέβαια, πολλά απ' τα βότανα τούτα ήταν, όντως, θεραπευτικά. Και υπάρχει, από της πλευράς αυτής, αρκετή δόση υπερβολής στον χαρακτηρισμό των κομπογιαννιτών ή βικογιατρών σαν τσαρλατάνων. Υπερβολής μάλιστα, που δεν ξέρουμε αν δημιουργούνταν από κάποια βαθύτερη σκοπιμότητα ή όχι. Εξάλλου και σήμερα ακόμη στο ξακουστό φαράγγι του Βίκου βρίσκουμε πληθώρα άγριων θεραπευτικών βοτάνων.

Ο μισεμός απ' τους δικούς τους και την πατρίδα, ο πικρός δρόμος της ξενητείας κι ο πόθος του γυρισμού εντυπώθηκαν βαθειά στα δημοτικά τους τραγούδια — στα βαρειά και σοβαρά ζαγορίτικα τραγούδια του ξενιτερού — στον ξακουστό «Ρόβα»:

*Κίνησε ο Ρόβας κίνησε
μες στη Βλαχιά να πάει,
γειά σου Ρόβα μου...*

και τ' άλλα αριστουργήματα της έξοχης παραδοσιακής μας μουσικής. Μερικοί απ' τους ξενιτεμένους τούτους στάθηκαν — κι όχι μόνο για την ιδιαίτερη πατρίδα τους — σπουδαίοι ευεργέτες, πλουτίζοντας τον τόπο μας με κοινωφελή ιδρύματα, όπως ο παπιγγιώτης Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, διάσημος τυφλόλογος και ανθρωπιστής, οι Ριζάρηδες, οι αδελφοί Πασχάλοι κ.λ.

Η μεγάλη προκοπή κι ακμή του Ζαγοριού αρχίζει με την τουρκική κατάκτηση, με τα ποικίλα προνόμια, που απολαμβάνουν οι κάτοικοί του από τη βασιλομήτορα (βαλιδέ σουλτάνα), στην οποία υπάγονταν, κυρίως όμως με τη δημιουργία, κατά τον 17ο αιώνα, μεγάλης συνομοσπονδίας των δύο περιοχών του: του ανατολικού (βλαχοζαγοριού) και του δυτικού Ζαγο-

ριού. Από την εποχή τούτη και για διακόσια περίπου συνεχή χρόνια (ως το 1868, οπότε καταργήθηκαν όλα τα προνόμια από την Υψηλή Πύλη), το Ζαγόρι ζούσε σ' ένα σπάνιο για την εποχή του επίπεδο πολιτισμού, με στέρεο σύστημα αυτοκυβέρνησης, με έργα και με πλήθος από δημιουργικές δραστηριότητες σε πολλούς τομείς. Σ' όλες τις κοινότητές του υπήρχαν σχολεία, σε μερικές μάλιστα ανώτερες σχολές —όπου δίδασκαν σεβαστοί και φωτισμένοι δάσκαλοι— κι άλλα συναφή ιδρύματα. Κάποτε δε, στα πρώτα χρόνια της 19ης εκατονταετηρίδας, δυναμικοί ζαγορίσιοι, με πρωτεργάτη το συμπατριώτη τους Μπρούζο, γιατρό του σουλτάνου Σελήμ του Γ', προσπάθησαν να ιδρύσουν και Πανεπιστήμιο κοντά στο Τσεπέλοβο, στη μονή του Ρογκοβού, δίχως όμως αποτέλεσμα. Γενικά στα χρόνια της σκλαβιάς, οι ζαγορίσιοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον επιστημονικό διαφωτισμό και την αναγέννηση της παιδείας μας. Στη χορεία των μεγάλων Διδασκάλων του Γένους συγκαταλέγονται οπωσδήποτε και οι: Νεόφυτος Δούκας, Μεθόδιος ο Ανθρακίτης, ο Κλωνάρης, ο Παθανίκας, ο Σεμιτέλος κ.ά., τέκνα της φτωχής κι άγονης τούτης περιοχής. Κι ο Βηλαράς, στυλοβάτης του δημοτικισμού, πρωτοπόρος του γλωσσικού μας ζητήματος κι απ' τους σημαντικότερους λογοτέχνες μας στον καιρό του, είχε τις ρίζες του στο Ζαγόρι.

Όμως Ζαγόρι θα πει Βίκος και Βίκος Ζαγόρι. Τούτο το άνοιγμα του βουνού —η γιγαντιαία κόψη των πλευρών της Τυμφης στα δυο— δεν έχει ταίρι της στη χώρα μας. Η Πίνδος όλη, από το Γράμμο ως τον Παρνασσό, είναι ένα συνεχές θαύμα: δάση πυκνά κι όμορφες κορφές, χωριά αητοφωλιές, ποτάμια και πλούσια πανίδα! Μα η κορωνίδα όλων τούτων, είναι, δίχως άλλο, η χαράδρα του Βίκου. Καθώς χαμηλώνουν προς τα νοτιοδυτικά οι τρανές κορφές της Γκαμήλας, Ξάφνου, από κάποιο παμμέγιστο—λες—τσεκούρι, σκίζονται στα δυο, δημιουργώντας για τα ταπεινά μέτρα του ανθρώπου ένα ασυνήθιστο θαύμα: το τρομερό φαράγγι.

Το πιο προσιτό μέρος του για να το απολαύσουμε βρίσκεται κοντά στο Μονοδέντρι. Φτάνουμε, μετά τη Δοβρά, λοιπόν, στη γραφική καταπέτρινη Βίτσα, με τη θαυμαστή βυζαντινή μονή του προφήτη Ηλία, στο Μονοδέντρι, κατόπι —απ' τα πιο αντιπροσωπευτικά κι όμορφα ζαγοροχώρια μπαλκόνι του καταπράσινου τούτου παραδείσου ως τις εσχατιές του— και μετά προσεγγίζουμε πεζοί το ιστορικό και γραφικότατο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, κοντά στο χωριό. Και ιδού, βρισκόμαστε ξάφνου πρόσωπο με πρόσωπο μαζί του. Τούτο, που νιώθουμε τότε, είναι απροσδιόριστο: θαυμασμό μαζί και φόβο, δέος, περηφάνια, χαρά και τρόμο, φρίκη!... Όλα μαζί... τον κοιτάμε, τον κοιτάμε μπρος μας, εκστατικοί, εμείς τόσο μικροί, ένα θηρίο άγριο εκείνος, πανύψηλος, τρομαχτικός! Κάτω, χάνει η θωριά του, σ' ένα βάθος 700 μέχρι 1000 μέτρων και στον πάτο το χειμαρρώδες ποτάμι, που τον διασχίζει —φίδι τεράστιο— κυλά τα βουερά νερά του κι ο αχός τους ακούγεται μακρυνός, ξεψυχισμένος ως το καρπούλι μας. Ω, ποιο χέρι, ποιο χέρι παντοδύναμο έκοψε με ορμή το θεόρατο βουνό, για να μετράμε μεις εδώ κάτω στη γη, για να μετράμε μεις μ' ένα μέτρο σοφό το ανάστημά μας.... Στις πανύψηλες, τις φοβερές πλευρές του, που φωλιάζουν γύπες, γεράκια κι άλλα μεγαλοπούλια, άγρια αετσία δέντρα, φυτωμένα απ' το χέρι του ανέμου, τον στολίζουν και τον ομορφαίνουν. Και πιο κάτω, εκεί όπου οι βάσεις του γίνονται περισσότερο επικλινείς, πλούσια δάση από καστανιές, τηλιές και φουντουκιές πρασινίζουν τον τόπο και του δίνουν μια ασυνήθιστη γραφικότητα. Κι όλη αυτή η φυσική παρουσία θριάμβου, να συνεχίζεται σε 15 χιλιόμετρα μήκος, απ' το γεφύρι του Βοΐδομάτη, στην Κλειδωνιά* μέχρι το κεντρικό Ζαγόρι.

Δίπλα απ' το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, σκαμμένο στις πελώριες, κάθετες ορθοπλαγιές, ξεκινάει ένα παληό μονο-

* Χωριό στον κάμπο της Κόνιτσας.

πάτι, που βγάζει σε μια σπηλιά. Το ακολουθούμε με τρόπο — κάτω, δίπλα μας, χάσκει ο φρικτός γκρεμός— για ν' αγναντέψουμε από κάποια ασφαλή απόσταση, καταμεσίς του τεράστιου φυσικού τούτου τείχους, τη σπηλιά. Ήταν μια σίγουρη κρυψώνα σωτηρίας των χριστιανών, κατά τους διωγμούς στους δύσκολους χρόνους της τουρκοκρατίας. Απέναντι απ' τη μονή τούτη, προς τα δεξιά, στο βάθος, βρίσκεται η γκριζωπή σκάλα του Βραδέτου, πελεκημένη στο γκρεμό της αντικρινής μεριάς, που γραπώνεται και φτάνει ως πάνω, τα σπίτια του γραφικού χωριού, του ψηλότερου ζαγοροχωριού.

Όλα σ' αυτόν τον τόπο είναι τόσο φυσικά κι ατόφια, τόσο ξένα απ' τις άγριες, καταστροφικές «επιδρομές» του πολιτισμού, που κι οι μικρές, οι ανεπαίσθητες επεμβάσεις ακόμη των ανθρώπινων χεριών «χωνεύουν» ανώδυνα μέσα στο τεράστιο κορμί της φύσης, που φαίνεται μάλιστα σαν να το διορθώνουν, να το καλύτερεύουν. Καθώς ένα δέντρο καλοκλαδεμένο. Ένα ολοπέτρινο σπίτι, μια σκάλα πελεκημένη στην ορθοπλαγιά, ένα γκαλντερίμι. Καμιά βεβήλωση. Καμιά μόλυνση. Η φύση η ίδια ταιριασμένη καλύτερα στα μέτρα μας.

Το Ζαγόρι είναι ένα γοητευτικό σφυροκόπημα εκπλήξεων. Φεύγουμε απ' το Βίκο με τις καλύτερες εντυπώσεις και πάμε σε μια έξοχη ειδυλλιακή τοποθεσία: στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη Κονιά στο Βιτσικό, στο βόρειο στόμιο της περίφημης χαράδρας κι ανάμεσα απ' τις κορφές Γκραμπάλα κι Αστράκα βρίσκεται η παραδεισένια τούτη κοιλάδα. Στο φάρδος της διασχίζεται από το δρόμο, που, ξεκινώντας απ' την καταπράσινη Αρίστη, φέρνει κατόπιν, γιομάτος, ωστόσο, ανηφορικούς κι επικίνδυνους δαιδάλους, στο Πάπιγγο, το σκαρφαλωμένο ψηλά, στις δυτικές κλιτείες της Γκαμήλας. Τα δυο τούτα χωριά, γειτονικά της κατάφυτης κοιλάδας, χαίρονται τη δροσιά και τη γαλήνη της, χαίρονται το Βοϊδομάτη και το πλατανόρεμά του, που τον συντροφεύει για μεγάλο διάστημα. Το πλατανόρεμα

τούτο, μαζί με την τραχειά κι επιβλητική φύση, που το περιβάλλει, τα καταπράσινα, χαρωπά δάση στις πλαγιές, τα γιομάτα με μια πανίδα εκπληκτικών άγριων ζώων κι αρπακτικών πουλιών, την ισκιερή κοιλάδα —τέλος— και το Βοΐδομάτη —το ποτάμι στη χώρα μας με τα διαυγέστερα νερά— είναι από τα πιο ειδυλλιακά τοπία της Πίνδου. Πρέπει σίγουρα να βρεθεί τρόπος, ώστε να μείνει ετούτος ο παράδεισος εντελώς φυσικός κι άσπιλος, δίχως επεμβάσεις —πέρα απ' τη δημιουργική πνοή του περιβάλλοντος— δίχως δρόμους και τροχοφόρα, που θα τάραζαν τη σοφή ισορροπία και μουσική της θαυμαστής περιοχής.

Παίρνουμε, λοιπόν, στρίβοντας απ' τις Καρυές, το δρόμο προς βορράν, που μας βγάζει στην κορυφή ενός βουνού, πλάι στη Γκραμπάλα. Η θέα από δω είναι καταπληκτική! Μπροστά μας —απέναντι— σ' ένα βάθος δέκα περίπου χιλιομέτρων, οι τιτανικές κορφές της Γκαμήλας μας φράσσουν —τρεισπανύψηλοι πύργοι— τον ανατολικό ορίζοντα, ενώ στους πρόποδες τους, χαμηλά, το παραδοσιακό χωριό Πάπιγκο, χαμένο μες σ' αυτή τη μεγαλειώδη, την «ανυπόφορη» φυσική παρουσία, σχεδόν φοβισμένο, προστατεύεται, παραταύτα, καλά απ' τους μανιασμένους χειμωνιάτικους αγέρηδες, που βασιλεύουν σ' αυτές τις απάνθρωπες κι ερημικές ορθοπλαγιές. Προς τα βόρεια, το μάτι μας χάνεται σ' ένα μακρότατο άνοιγμα, που φτάνει ως τη μικρή μα εύφορη κονιτσιώτικη πεδιάδα και στις φιγούρες, ακόμα, των ανδρών αρβανίτικων βουνών —μακρούα· στα δεξιά μας, η κορυφή της Γκραμπάλας και κάτω, χαμηλά, η καταπράσινη, η σκιερή κοιλάδα του Βοΐδομάτη.

Κατηφορίζοντας, φτάνουμε σε πέντε λεπτά στην Αρίστη, ένα χωριό με πολλά δέντρα και κρύα νερά (σε μια γραφική τοποθεσία, πιο πέρα, στεκόμαστε και θαυμάζουμε την παλιά μονή της Σπηλιώτισσας) και κατόπι, μπαίνουμε στην ευτυχισμένη επικράτεια της φύσης! Περνάμε το γεφύρι, το πνιγμένο μες στα κατάπυκνα πλατάνια, στα πλατάνια, που χώνουν με βου-

λιμιά τις χοντρές τους ρίζες στα υγρά χώματα κατά μήκος του ποταμού κι άλλοτε πάλι —πεισματικά— φυτρώνουν καταμεσείς του ρεύματος. Δίπλα στη γέφυρα μια μεγάλη οβίρα*, σκουροπράσινη, βαθειά ξεκουράζει —θαρρείς— το αποσταμένο ποτάμι, που φτάνει, αγκομαχώντας, πάνω απ' τις ανηφοριές κι απ' τα στενορέματα. Στα κοντινά απόσκια, κοπάδια μαύρα γίδια σταλιάζουν στον ξαφνικόν ήλιο του μεσημεριού και πάνω απ' τις ψηλοκορφές κουδούνια αχολογούν και μια φλογέρα ακούγεται γλυκά.... Μεσ σ' αυτή την ιεροτελεστία ο Βοΐδομάτης —θορυβώδης κι άλλοτε πράος— τρέχει ανάμεσα στα ισκιερά, θεόρατα πλατάνια κι αλλού στριμωγμένος στις κλεισούρες με τις πυκνές ιτιές, που τον αγκαλιάζουν και τον αγκαλιάζουν.....

Αυτός ο προνομιούχος τόπος, προνομιούχος όχι μόνο για την πλούσια βλάστηση, που τον περιβάλλει και το κάλλος του μα και για την προστασία και τα εφόδια, που μπορεί να προσφέρει σε μια ανθρώπινη επιβίωση, κατοικήθηκε απ' τα πανάρχαια χρόνια. Πράγματι, τα γειτόνικά, δασωμένα βουνά, με το πλούσιο κυνήγι κι ο μικρός μαζί κάμπος τους με τις μπιστούρες** στους βράχους και στα ριζά και το ποτάμι, ήταν δεδομένα, που συγκέντρωναν την προτίμηση των παλαιολιθικών και νεολιθικών ανθρώπων. Πρόσφατες, έτσι, έρευνες από ειδικούς επιστήμονες έφεραν στο φως εντυπωσιακά τεκμήρια προϊστορικής ζωής (του 10.000 περίπου π.Χ.) ανθρώπων, που ζούσαν σε σπηλιές του ποταμού τούτου, κοντά στην Αρίστη.

Εξάλλου, στην ίδια περιοχή, λίγο πιο πάνω απ' την κοινότητα της Αρίστης (όπως και σ' άλλα μέρη του Ζαγοριού —Σκαμνέλι, Δοβρά κλπ.), επιβλητικά κυκλώπεια τείχη μαρτυρούν πως σ' αυτά εδώ τα χώματα έζησαν, μεσ στο θαμπό δείλι της προϊστορίας, πρωτόγονες ανθρώπινες γενιές. Στους πρώ-

* Βαθειά γούρνα του ποταμού.

** Σπηλαιώδεις εσοχές πετρωμάτων.

τους ιστορικούς χρόνους κι αργότερα, μας είναι, βέβαια, γνωστό, πως η περιοχή του Ζαγοριού, μαζί με την ευρύτερη περιοχή της Πίνδου, κατακλείστηκαν από ορδές των Αρίων, που κατόπιν σκόρπισαν σ' ολόκληρη τη χώρα και στις θάλασσες, που την περιβάλλουν κι ονομάστηκαν Έλληνες. Στα δυσπρόσιτα τούτα βουνά έμειναν μόνιμα, ξεκομμένοι σχεδόν από τ' άλλα παρακλάδια της ράτσας τους, οι Μολοσσοί, οι Παραναίοι κι οι Τυμφαίοι κι εδημιούργησαν το δικό τους πολιτισμό. Πλήθος απομεινάκια του πολιτισμού τούτου ψηλά στο Ζαγόρι βρέθηκαν πρόσφατα στο Μονοδέντρι και τη Βίτσα, απομεινάκια σημαντικά, καθώς κτερίσματα, όπλα, πήλινα δοχεία, που μαρτυρούν για τις επαφές των ηπειρωτών της αρχαίας εκείνης εποχής με τους κορίνθιους και τους αθηναίους. Στους κατοπινούς ιστορικούς χρόνους το δυνατό ηπειρωτικό γένος των Μολοσσών έδωσε στον κόσμο δύο απ' τις μεγαλύτερες στρατιωτικές δάννοιες της παγκόσμιας ιστορίας: τον Μέγα Αλέξανδρο και τον Πύρρο.

Αν στο δυτικό Ζαγόρι δεσπόζει η καταπληκτική μορφή του Βίκου, η Γκαμήλα καθώς κι η κοιλάδα του Βοϊδομάτη, στο κεντρικό και (περισσότερο) στο ανατολικό Ζαγόρι τη σφραγίδα και τη δυνατή φυσιογνωμία του τόπου τη δίνουν τα μεγάλα και θαυμαστά του δάση. Μετά το Δίκορφο, το Σκαμνέλι και το Βουσοχώρι κι ως πέρα, τις δυτικές παρυφές του Λύγκου και της Κατάρας, η γη είναι σκεπασμένη με πυκνά, καταπράσινα δάση. Δάση· ατέλειωτα δάση, ευεργετικά για κάθε ζωή, που καλύπτουν τεράστιες περιοχές, βουνά και λόφους και προστετεύουν μέσα τους μιαν άλλη κοινωνία: των αγριμιών και των ορνέων — μια κοινωνία, βέβαια, «θηριώδη» μα περισσότερο καλή και λιγότερο ανόητη από τη δική μας...

Το δάσος ενασκει πάνω μας μια επιβλητική γοητεία. Τούτο το σύνολο των συσπειρωμένων δέντρων, με τη δραματική φόρτιση του νοήματός του - των δέντρων, των «συνομιλούντων»,

θαρρείς, μες στην παράξενη σιωπή τους, έχει μέσα μας το αναμφισβήτητο στίγμα του. Στα σκοτεινά βάθη της υπόστασής μας είμαστε πιστωμένοι για πάντα με τα χνάρια μακρυνών γεγονότων, που βιώσαμε ως είδος κάτω απ' την προστατευτική του σκέπη. Το δάσος —το δέντρο— καθώς ξεπετάγεται με σφρίγος από τα σπλάχνα της γης, είναι η ζώσα, η εμφανής παρουσία της, η έκφραση της δυναμικής της οντότητας, που απλώνει τα χέρια της, σα μάνα, να προστατέψει στα στήθη της τον άνθρωπο. Το δάσος ήταν στους θαμπούς αιώνες της προϊστορίας, στα απώτατα ακόμη, βυθισμένα στα παρελθόν χρόνια, η πρώτη «πόλη» και το δέντρο το πρώτο μας «σπίτι». Κοντά του οι άγριοι προπάτορές μας έσμιξαν τη ζωή τους —τη φοβισμένη τους ζωή— με τη δική του και συνειδητοποίησαν, ίσως, αόριστα, χονδροειδώς, την πρωτόγονη έννοια της πατρίδας.

Προχωρούμε στον καταπράσινο τόπο! Νά, η Λάιστα και το Βουσοχώρι, κατά το βορρά. Πιο πέρα, νά, τα βουνά της Βωβούσας με το έξοχο παραδοσιακό της γεφύρι πάνω απ' τον Αώο, που κυλά στο μέρος αυτό του Ζαγοριού άγριος κι ορμητικός (Βωβούσα: απ' το «βοώ», παραφθορά του «βοούσα»), κοντά στη γραφική κοιλάδα Βάλια Κάλντα. Φαίνεται από δω— απ' την καρδιά τούτης της πράσινης περιοχής— πέρα, στο βάθος, η γκρίζα κορυφογραμμή της ανατολικής Πίνδου και παρακάτω, οι μυτερές, χιονισμένες κορφές του Περιστεριού. Πίσω μας, το Μιτσικέλι μας κρύβει με το μακρύ, θεόρατο κορμί του (στην μπροστινή του πλευρά) και μας κάνει να φανταζόμαστε τα Γιάννινα... Νά, από την άλλη μεριά —κοντά μας— το Φλαμπουράρι, βυθισμένο στην άρρητη ευδαιμονία της πράσινης τούτης «έκρηξης»! Κι όλο ανεβαίνουμε. Αιφνίδιες κρωξιές μες απ' τα πυκνά φυλλώματα, μακρινοί μηκυθμοί και τιτιβίσματα, πετάγματα πουλιών στο μαρτιάτικον ουρανό μας, μας σταματούν και μας γοητεύουν. Κι η θαυμαστή πανστρατιά των δασών, ως πάνω, τον βορεινόν ορίζοντα, που φράσσει η

θωριά της Γκαμήλας, συνεχίζεται. Μικροί και μεγάλοι κυματισμοί του εδάφους, ήρεμοι λόγγοι και βουνά, ράχες, υψίπεδα και πλαγιές, όλα πρασινοστολισμένα, όλα γιομάτα από εκατομμύρια δέντρα: πεύκα, ελάτια, καστανιές, φτελιές, λεφτοκαρούές! Κι ανάμεσά τους, κελαριστά ποταμάκια, που περνούν και περνούν κι αλλού τρανά, βουερά ποτάμια —ο Αώος, ο Ζαγορίτικος— με τα παλιά, πέτρινα γεφύρια τους, μικρές κλεισούρες κι ισκιωμένες ρεματιές— ναι, βασανισμένες και καταθλωμένες αστέ— ευτυχισμένα πουλιά του λόγγου, που τραγουδούν ασταμάτητα, τρισευτυχισμένα ζώα, χαμένα μες στην απέραντη επικράτεια των δασών!....

Φτάνουμε στο Φλαμπουράρι. Ψηλά, στην πράσινη ράχη, που το στεφανώνει —στην κορφή του— μεθυμένοι απ' τις απανωτές, σπάνιες εντυπώσεις, ξεκουραζόμαστε. Ξεκουραζόμαστε και θωρούμε πέρα, ως τη θαμπή άκρη του ορίζοντα —στη δύση— το Ζαγόρι, δασοστεφανωμένο κι ειδυλλιακό, με τα ψηλά και χαμηλά βουνά του —το Ζαγόρι, τυλιγμένο στο ευαίσθητο φως του ανοιξιάτικου δειλινού, να ζει τη δική του ζωή, πέρα απ' το ψεύδος του πολιτισμού κι από τη μουχλιασμένη και θλιβερή ατμόσφαιρα των κακομοιριασμένων και σκονισμένων αστικών μας κέντρων.

ΠΡΕΒΕΖΑ-ΝΙΚΟΠΟΛΗ

Η Πρέβεζα, στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, κρατά, με τη χερσόνησο της Μαργαρώνας, το νότιο άκρο της Ηπείρου. Δεξιά της, στα δυτικά, η Λευκάδα, μπρος της το αρχαίο φρούριο του Ακτίου, γνωστό απ' την περίφημη ομώνυμη ναυμαχία, που σήμανε την καταστροφή της πολιτικής της Κλεοπάτρας, βασίλισσας της Αιγύπτου, πίσω της ο πυκνός βαθύσκιωτος ελαιώνας.

«Πρέβεζα» σημαίνει «διάβαση» και πράγματι, στο μέρος τούτο σταματούσαν απ' τους βυζαντινούς ακόμη χρόνους για να διαβούν αντίκρου στην Ακαρνανία, (ή ερχόμενοι από κει) ταξιδιώτες, πραματευτές και ψαράδες, δημιουργώντας, έτσι, με τον καιρό, ένα σταθμό που έφτασε να γίνει σημαντικός κόμβος συγκοινωνιών της περιοχής. Η παρακμή κατά τους μέσους χρόνους της κοντινής Νικόπολης κι η καταστροφή της από τους βαρβάρους σκόρπισε τον πληθυσμό της στις γύρω κατοικημένες περιοχές κι έδωσε περισσότερη βαρύτητα στο σταθμό τούτο, στον οποίον άρχισαν, συντωχρόνω, να συρρέουν απ' την Ήπειρο κι από μακρύτερους τόπους, Επτάνησα και Στερεά Ελλάδα, πρόσφυγες για μόνιμη εγκατάσταση. Στον 15ο αιώνα βρίσκουμε εδώ ολόκληρη πόλη, που ο σουλτάνος Βαγιαζίτ ο Β', κρίνοντας την καίρια στρατηγική της θέση, οχύρωσε με κάστρο, καθώς έπραξαν αργότερα κι οι Βενετσιάνοι, στους οποίους είχε περιέλθει η Πρέβεζα, η Πάργα κι άλλα παράλια της Ηπείρου.

Η Ήπειρος, η γιομάτη ψηλά βουνά, είναι ένας ορμαθός απανωτών εκπλήξεων για τους ξένους: στα ενδότερα, σκυθρω-

ποί, ορεινοί όγκοι, με μορφή αλπική, που οι κορφές τους ξεπερνούν, συχνά, τις 2.500 μέτρα. Δυτικά, άλλες μικρότερες βουνοσειρές, πυκνές πτυχώσεις της γης, συνεχείς, δασοσκέπαστες και κατόπιν ο ήπιος κάμπος κι η θάλασσα. Κι όλος ο τραχύς, συχνά, τούτος τόπος, που το φάρδος του απ' τη μακρινότερη ενδοχώρα μέχρι τις ακτές δεν ξεπερνά τα πενήντα με εξήντα χιλιόμετρα, στολίζεται, συγχρόνως, με επιβλητικές χαράδρες, όπως του Τσιμόβου και του Βίκου, με μεγάλα κωνοφόρα δάση και σπάνια πανίδα, με δρυμούς και οροπέδια, μικρά, γραφικά ποτάμια, κλεισούρες, λίμνες!

Ξεκινάμε απ' τα Γιάννινα, παίρνοντας το δρόμο της Πρέβεζας. Συναντάμε σε λίγο τους ισκιερούς λόφους του Μπιζανίου, χωριουδάκια καταπράσινα στις παρυφές των βουνών διαβαίνουν συνεχώς μπρος μας, γιδοπρόβατα βόσκουν στις πλαγιές, στις ράχες και στους μικρούς κλήθους φορτωμένα με πλούσια σοδειά χωράφια. Δεξιά μας, γά, κιάλας η Μανωλιάσσα. Στις κορφές τούτες, της Μανωλιάσσας και του Μπιζανίου, κρίθηκε το 1913 η μοίρα της Ηπείρου. Εδώ ήταν η αμυντική γραμμή των Τούρκων, που κρατούσαν με λύσσα τα Γιάννινα, ένα απ' τα τελευταία τους οχυρά στον τόπο μας, που έβρισκε πλέον την ανεξαρτησία του. Τα χιόνια και το φοβερό κρύο του χειμωνιάτικου '13 δε στάθηκαν, μολαταύτα, εμπόδιο στις πεισματικές μάχες, που δόθηκαν το Φλεβάρη του χρόνου τούτου κι έφεραν στην ηπειρωτική πρωτεύουσα νικητή το φουστανελλοφόρο στρατό μας.

Η πνευματική πρωτεύουσα του ελληνισμού στον καιρό της δουλείας —τα Γιάννινα— ήταν απ' τις τελευταίες περιοχές μας, που απελευθερώνονταν. Στους σκληρούς χρόνους της σκλαβιάς στάθηκαν όμως ένα απ' τα δυο-τρία μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα. Σ' όλη την τουρκοκρατία υπήρχε σ' αυτά έντονη κίνηση στο εμπόριο κι ασταμάτητες οικονομικές δοσοληψίες με την Ευρώπη και η ηπειρωτική πρωτεύουσα στα 1589

συγκέντρωνε περί τις 50.000 κατοίκους ενώ στα μέσα του 17ου αιώνας αριθμούσε 40.000*. Γιαννιώτες έμποροι, συγχρόνως, εγκατεστημένοι στην αλλοδαπή, δημιουργούσαν, συχνά, κολοσσιαίες περιουσίες κι ευεργετούσαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Μερικοί απ' αυτούς, οι πιο πλούσιοι, με τη σύσταση του πρώτου νεοελληνικού κράτους κι ενώ η Ήπειρος ήταν ακόμα σκλαβωμένη, γέμιζαν τη χώρα μας με παράδες και την πρωτεύουσά της, την Αθήνα, με καλλιμάραμα επιβλητικά κτήρια.

Η κορυφογραμμή της νότιας Πίνδου —τα Τζιουμέρκα, ο Λάκμος, το Μαλακάσι— μας κρύβουν, καθώς τινάζονται ψηλά, τον ορίζοντα προς την ανατολή. Φεύγουμε απ' το Μπιζάνι, σκαρφαλώνουμε στην Κανέτα, θωρούμε τα Πεστά που κιάζονται σε μια καταπράσινη πλαγιά. Μπρος μας, ορθώνεται προς τη δύση, σα γίγαντας, ο Τόμαρος, στους πρόποδες του οποίου τα πανάρχαια χρόνια κατοίκησαν οι πρόγονοί μας, δημιουργώντας ένα πραγματικό κέντρο πολιτισμού. Τα ερείπιά του, μες στην παράξενη σιωπή τους, μαρτυρούν ακόμη για κείνη την παλιά δόξα, τους πόθους και τη ζωή των ανθρώπων, τους τρανούς τους φόβους τους πόθους και τους φόβους της ζωής του ανθρώπου... Εδώ ήκμασε στα πρώτα ιστορικά χρόνια κι ως την εποχή ακόμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου το Μαντείο της Δωδώνης —το αρχαιότερο ελληνικό Μαντείο— το οποίο συμβουλευόνταν επισκέπτες από κάθε ελληνικό τόπο κι εδώ χτίστηκε το μεγαλύτερο, ίσως, θέατρο του αρχαίου κόσμου. Οι μαντισσες του Δία Πελειάδες, ακούγοντας το μυστικό θρόισμα της ιερής βαλανιδιάς, πρόλεγαν τη θέλησή Του (τη σταλμένη από την άγια κορυφή του Τμάρου) και τα μελλούμενα των ανθρώπων και στις ράχες τούτες, κάτω απ' τον ίσκιο του μεγάλου βουνού, διάβαιναν οι Τόμουροι** και οι Σελλοί**...

* Βλέπε σχετικά Β. Μάργαρη, *Συγγραφείς και λογοτέχνες των Ιωαννίνων (1206-1990)*, Γιάννινα 1991, κυρίως κεφ.4, σ.30

** Ιερείς στο Μαντείο της Δωδώνης.

Κατεβαίνουμε την Κανέτα και φτάνουμε σ' ένα μαγευτικό τοπίο: λοφίσκοι, μπρος μας, δασωμένοι, ως πέρα τα ψηλά βουνά —προεκτάσεις του Τόμαρου— σ' ένα χορό χαράς, βοσκότοποι, κλεισούρες και πράσινα χωράφια και χωριά σκαρφαλωμένα στις απότομες κλιθείς των βουνών και στις ράχες! Φύση, φύση, πόσο κοντά κι όμως, πόσο μακριά μας είσαι... Πίσω απ' την κορυφογραμμή τούτη, που μας κρύβει τη δύση, βρίσκονται τ' άγρια σουλιωτοβούνια. Και στη μέση των δυο βουνοσειρών —σα να την προστατεύουν— η Λάκκα Σούλι με τα χωριά της: τα καταπράσινα Δερβίζιανα, την Καταμάχη, το Ζωτικό, τα Τσερίτσιανα, το Τόσκεσι,... Στα νότια κράσπεδα του γραφικού τούτου περίγυρου, δίπλα σχεδόν στο δρόμο, βρίσκονται, στη μέση μιας πυκνής συστάδας θεόρατων πλατάνων, οι πηγές του Λούρου ποταμού. Σε μια κορφή —κοντά τους— δεσπόζει της περιοχής το «Τουριστικό Περίπτερο» του Ε.Ο.Τ., σε μορφή παραδοσιακή, «δεμένο» ταιριαστά με το περιβάλλον. Ανάμεσα απ' το δρόμο μας και την πράσινη τούτη κορφή, ένας παλιός νερόμυλος. Γυναίκες απλώνουν τα ρούχα τους, τα στροβιλισμένα απ' τη δίνη των νερών, που κατεβάζουν οι κάνουλες του μύλου —αφράτα και πεντακάθαρα— τις φλοκιαστές, τις κουβέρτες, τις μανταγίες. Παιδάκια παίζουν κάτω απ' τα θεόρατα πλατάνια, άντρες ψαρεύουν στο ποτάμι. Πιο κάτω, το «Χάνι του Τερόβου», σταθμός μιας παλιάς εποχής, τότε, που «Πρέβεζα-Γιάννινα» ήταν ταξείδι μιας ολόκληρης μέρας. Από δω αρχίζουν κι οι στενές κλεισούρες κι ο τόπος γίνεται για κάμποσο διάστημα πιο τραχύς κι επιβλητικός. Γκρεμοί, σχεδόν κάθετοι, βουνά σκληρά κι απότομα, μια φύση σοβαρή, άγρια κι όμορφη.

Προχωρώντας με το αυτοκίνητο σ' ένα τέτοιο αδρύ περιβάλλον, μες σε χαράδρες και σε ξαφνικά κλεισορέματα, δίπλα στο Λούρο, που μας συντροφεύει από ώρα, πια, νιώθουμε να μας πλημμυρίζει όλη τούτη η νοσταλγία της φύσης, που όσο πάει και περισσότερο την εξοβελίζουμε, όσο πάει και περισσότερο τη στριμώχνουμε στα περιθώρια της ζωής μας. Καθώς

προχωρούμε γοητευμένοι κι εκστατικοί, δε χορταίνουμε να κοιτάμε τον πιστό τούτο σύντροφο της διαδρομής μας, που αδερφωμένος κι αυτός με τη σειρά του με χιλιάδες πυκνά και καταπράσινα πλατάνια, σέρνεται πλάι στο αυτοκίνητο άλλοτε ήσυχος κι άλλοτε σχηματίζοντας μικρούς χειμάρους και τραβώντας πάντα προς τον Αμβρακικό... Τούτη η πλημμυρίδα των πλατάνων, που τυλίγει σφιχτά, σχεδόν δεν αφήνει ν' ανασάνει, το Λούρο, αρχίζοντας απ' το «χάνι του Τερόβου», —πάνω— και σταματώντας πιο δω απ' το Κουκλέσι, καθώς απλώνεται σε δέκα περίπου χιλιόμετρα μάκρος, είναι απ' τα εκπληκτικότερα κομμάτια της διαδρομής μας.

Το Κουκλέσι —ένα χωριουδάκι μεσοδρομής με πολλές αγριελιές— αποτελεί φυσικό σύνορο και σταθμό στα μικρά ταξείδια μας από πολλών, πράγματι, απόψεων. Πρώτα, κοντά του βρίσκονται τα όρια των νομών Ιωαννίνων και Πρέβεζας. Μετά, συνιστά από μορφολογικής και γεωγραφικής σκοπιάς τη γραμμή επαφής δύο περιοχών εντελώς διαφορετικών μεταξύ τους: της έντονα ορεινής περιοχής του νομού Ιωαννίνων —της ορεινότερης περιοχής της Ηπείρου και της Ελλάδος— και της πεδινής των νομών Άρτας και Πρέβεζας. Τρίτον, το Κουκλέσι από της πλευράς της γλωσσίδας είναι η απαρχή της μεσογειακής ζώνης (τα εσπεριδοειδή και οι ελιές, μάλιστα οι αυτοφυείς, από δω αρχίζουν να ευδοκιμούν). Και τέταρτον, το κλίμα από ηπειρωτικό (σχεδόν δριμύ, με πολλές βροχές το χειμώνα και χιόνια) γίνεται τώρα μεσογειακό (περισσότερο ήπιο και με ελάχιστες χιονοπτώσεις). Πέρα από τούτα κι ο δρόμος από δω και κάτω παίρνει διαφορετικό χαρακτήρα. Δεν είναι πια τόσο «στριφνός» όσο πριν, δεν έχει τόσες, «ιδιοτροπίες», είναι περισσότερο σωστός.

Μπαίνουμε, περνώντας τη σήραγγα της Γωνιάς*, στο νομό Πρεβέζης και χαιρόμαστε τον πρώτον ευωδιαστό πορτοκαλαι-

* Το πρώτο, βορεινότερο χωριό του ν. Πρεβέζης.

ώνα. Αριστερά μας, στο βάθος οι ψηλές κορφές του Ξηροβουνίου, πιο κάτω μια συστάδα καταπράσινων λόφων και δίπλα μας τα καρπερά περβόλια κι ο Λούρος, μέσα στις πράσινες ιτιές, που, κουρασμένος, πράος, κυλά ήσυχα κι ο αχός του ακούγεται σα μακρινό νανούρισμα μεσημεριού....

Σε λίγο φτάνουμε στο φράγμα του και στο παλιό υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, που τροφοδοτεί την Ήπειρο. Δίπλα σχεδόν, μες στο ποτάμι, προεξέχουν ακόμα, έτσι που να φαίνονται από το δρόμο, τα ερείπια του αρχαίου ρωμαϊκού υδραγωγείου της Νικόπολης. Η κοσμοκράτειρα Ρώμη, πούχε στήσει μια παντοδύναμη διοικητική μηχανή για να κυβερνά την αυτοκρατορία της, είχε δημιουργήσει συγχρόνως ένα πυκνό δίκτυο δρόμων και τεχνικών έργων σ' ολόκληρη την επικράτειά της, το οποίο ως τα σήμερα συνεχίζει να προκαλεί το θαυμασμό μας. Από δω ξεκινούσε με μια σήραγγα, που τη βλέπουμε ακόμα και που τρυπούσε τα έγκατα του βουνού, φτάνοντας, μετά από πενήντα σχεδόν χιλιόμετρα μήκος, στην πολυάνθρωπη Νικόπολη, το φυσικό αγαθό: το νερό.

Κατηφορίζοντας, συναντούμε δεξιά μας το γραφικό Ζηρό* και την Παντάνασσα*, με την οργιώδη βλάστηση των βουνών τους και τις βουσομάνες τους και κατόπι μπαίνουμε στη Φιλιπιάδα. Η μικρή πόλη της Φιλιπιάδας, που μόλις στις αρχές του αιώνα μας ξεκίνησε από προηγούμενος ασήμαντος συνοικισμός που ήταν να παίρνει γοργή ανάπτυξη, συγκεντρώνει σήμερα όλη την εμπορική δραστηριότητα από την εκμετάλλευση του βόρειου τμήματος της πεδιάδας τούτης και των ορεινών οικισμών, που την πλαισιώνουν. Καθώς μάλιστα βρίσκεται συγχρόνως στο κέντρο των τριών μεγαλύτερων πόλεως της Ηλείου —στο κοινό γεωγραφικό τους κέντρο— συνιστά το αναγκαίο πέρασμα μεταξύ τους και συγκοινωνιακό κόμβο ευρύτερο πρώτου βαθμού.

* Ειδυλλιακή τοποθεσία και γραφικό χωριό, αντίστοιχα.

Στο έβγα της πόλης σταματάμε να δούμε το θαυμαστής παραδοσιακής τέχνης παλιό «διατηρητέο» καμπαναριό του Αγίου Βησσαρίωνος, καμωμένο πριν από εκατό, κοντά, χρόνια από τον προμαντιώτη πρωτομάστορα Βασίλη Γιωργάκη. Πρόκειται για ένα πραγματικό μνημείο! Το καλλιτεχνικό μεράκι του δημιουργού του και το λαϊκό του αισθητήριο βρήκαν εδώ την εκφραστική κορύφωσή τους στα γεμάτα συγκρατημένο πάθος και κίνηση, αρμονικά ταιριασμένα, τόξα, στη σοφή ισορροπία του συνόλου, στα κομψά «πετάγματα» της σκελέτωσης, στη σπάνια κλασική λιτότητα. Παρόμοια έργα τιμούν, πράγματι, τον τόπο και το δημιουργό τους και στέκονται, συγχρόνως, φραγμός (όσο μπορούν) στην δίχως ρίζες παγκόσμια αρχιτεκτονική «τεχνοτροπία» που, δίκην οδοστρωτήρος, συνεχίζει στη χώρα μας να σαρώνει τα ελάχιστα παραδοσιακά κτίσματα, που απομένουν ακόμη ζωντανά...

Απέναντι απ' τη Φιλιπιάδα, σ' ένα στρατηγικό πέρασμα, διάσελο προς τα Τζιουμέρκα, στους πρόποδες του Ξηροβουνίου βρίσκεται ο αρχαίος οικισμός του Αμμότοπου. Χορταριασμένοι ερειπιώνες, οχυρώσεις, τείχη κι εξωτερικά σπιτιών — πλευρές, πόρτες και παραθύρα — συχνά θαυμαστά διατηρημένα, πολύτιμα για το λόγο τούτο ντοκουμέντα για την αρχιτεκτονική της εποχής των αρχαίων ηπειρωτικών φύλλων και ιδιαίτερα των Μολοσσών, κυρίαρχων τότε του μέγιστου μέρους της Ηπείρου. Πράγματι, οι τελευταίοι, αποσκοπώντας στον έλεγχο της κεντρικής διάβασης απ' τον Αμβρακικό και τη λοιπή δυτική Ελλάδα προς την Ήπειρο, δημιούργησαν το στρατηγικό τούτο σταθμό. Το 167 π.Χ., με διαταγή της ρωμαϊκής Συγκλήτου, ο ύπατος ρωμαίος Αιμίλιος Παύλος, ο θριαμβευτής κατά των Μακεδόνων στη μάχη της Πύδνας τον προηγούμενο χρόνο, κατέστρεψε, μαζί με εβδομήντα άλλες ηπειρωτικές πόλεις, τον μολοσσικό οικισμό. Το πρόσχημα των Ρωμαίων ήταν, βέβαια, πως οι Μολοσσοί, μαζί μ' όλους σχεδόν τους ηπειρώτες, τάχθηκαν με το μέρος των Μακεδό-

νων και του Περσέα στη σύγκρουσή τους τούτη με τη Ρώμη.

Η βαθύτερη αιτία, ωστόσο, της πρωτοφανούς αυτής καταστροφής, που ρήμαξε κυριολεκτικά την Ήπειρο, βρίσκονταν στην εκδίκηση, που από καιρό ήθελαν να πάρουν οι Ρωμαίοι για την εκστρατεία του Πύρρου εναντίον της Ιταλίας. Ο Πύρρος μ' εκείνη την πρωτοφανή επιχείρηση απεδείχθη, όντως, μεγάλος στρατηλάτης και δεν ήταν μακριά απ' τις δυνατότητές του, την πραγματικότητα και τις περιστάσεις, τα πειθαρχημένα, σκληροτράχηλα στρατεύματά του να μπουν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ήδη η Ρώμη δέχτηκε, το 280 π.Χ., στην Ηράκλεια ένα σκληρό ράπισμα (σκληρό για τον παντοδύναμο στρατό της και παρόλες τις απώλειες του Πύρρου) απ' τις ηπειρωτικές φάλαγγες κι οι τρομοκρατημένοι Σύγκλητικοί θα συμφωνούσαν σίγουρα με τους όρους ειρήνης, που τους έθετεν ο Πύρρος, αν δεν τους μετέπειθε ο παλιός Τιμητής Κλαύδιος Άππιος (που γέροντας, τυφλός, κουβαλήθηκε στη Σύγκλητο), προτρέποντάς τους να μη διαπραγματευτούν με τα ξένα στρατεύματα, παρόντα στην Ιταλία.

Ο Πλούταρχος κι ο Στράβων μας διασώζουν τον απολογισμό της αμείλικτης τούτης επιχείρησης: Εκατόν πενήντα χιλιάδες ηπειρώτες σύρθηκαν αιχμάλωτοι (βλέπε δούλοι) στη Ρώμη και κατεστράφησαν με τα κάστρα τους εκ θεμελίων εβδομήντα πόλεις της περιοχής! Ο Στράβων γράφει πως στην εποχή του, ύστερα δηλαδή από εκατό χρόνια περίπου απ' τη φορική τούτη συμφορά η Ήπειρος ήταν σχεδόν έρημη. Πρόκειται, φυσικά, για μια από τις μεγαλύτερες τραγωδίες του ελληνικού κόσμου.

Έξω από τη Φιλιπιάδα, στο τρίστατο του «Καλόγερου», στρίβουμε δεξιά και μετά τις πρώτες στροφές του δρόμου, βρισκόμαστε κατά μέτωπον μ' ένα μικρό δεσπόζον ύψωμα της περιοχής: το κάστρο των Ρωγών. Οι Ρωγοί, πόλη των πρώτων χριστιανικών αιώνων, σημαντικός εμπορικός κόμβος των περιοχών Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείου και Λευκάδας και ακμάζον κέντρο με επισκοπική έδρα κατά τους τελευταίους βυζα-

ντινούς χρόνους, χτίστηκε πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης Χάραδρος, που προστατεύονταν από απόρθητο σχεδόν και επιβλητικό φρούριο. Σημαντικά κομμάτια του φρουρίου της σώζονται ως στηρίγματα του κατοπινού βυζαντινού κάστρου των Ρωγών. Συγκρίνουμε τα δυο οχυρά που αποτελούν πλέον ένα κορμί. Τί θεμελιώδης διαφορά! Πόση χάρη, ισορροπία και απλότητα στο χτίσιμο του αρχαίου κάστρου, κομψού παρά τους ογκολίθους του. Πόσο ξεχωριστό, καρπός καινούριων πολλαπλών επηρεασμών, το μεταγενέστερο. Οι σοφοί πρόγονοί μας των κλασικών και μετακλασικών χρόνων έφτασαν στην αρχιτεκτονική στο μέγιστο βαθμό τελειότητας. Ποτέ μέχρι τα χρόνια μας δεν ξεπεράστηκαν οι θαυμαστές αρετές της τέχνης τους, μιας τέχνης, που παραμένει για πάντα μέτρο σίγουρο για τους επερχόμενους δημιουργούς.

Βλέπουμε, μπρος μας, τον κάμπο, που ξανοίγεται καταπράσινος και φορτωμένος —μακρούς— και τους μικρούς, γραφικούς γηλόφους του στα έσχατα δυτικά του κράσπεδα, που μας κρύβουν πίσω τους τη θάλασσα. Προς νότον, κατά τη μεριά της Άρτας, που προβάλλει σαν όνειρο στο θαμπό μάκρος της πεδιάδας, μια καταπράσινη πλημμυρίδα πορτοκαλαιώνων, ένας πραγματικός παραδεισος, ως τα αντερίσματα, πέρα, των Αγράφων και του Μακρυνόρους και μέχρι τις τελευταίες προσχώσεις του Αράχθου στον Αμβρακικό.

Ταύτος ο τεράστιος, σχεδόν κλειστός, κόλπος της χώρας μας, που πλαισιώνεται απόναν βιότοπο εκπληκτικό και πλούσιο, συγκαταλέγεται στους πλέον προσοδοφόρους, δυνητικά, του κόσμου! Μια ποικιλία ζώων, μικρών και μεγαλύτερων, συχνά σπάνιων, περισσότερο, βέβαια, που ανήκουν στο βασίλειο των φτερωτών, βιώνουν σ' ένα φυσικό περιβάλλον με πλούσια χλωρίδα, κοντά στα πλαίσια και στα αβαθή τενάγη της μέγιστης τούτης υδάτινης λεκάνης με τιμόνι το ένστικτό τους, τη σοφή, φυσική τους ισορροπία. Είναι, πράγματι, εκπληκτικό, σύμφωνα με σοβαρές μελέτες ξένων και Ελλήνων επιστημό-

νων, το πόσο μπορεί ν' αλλάξει προς το καλύτερο την οικονομία της χώρας μας η μεθοδική εκμετάλλευση του Αμβρακικού...

Κάνοντας τα τελευταία φειδίσια του καμώματα γύρω απ' το κάστρο των Ρωγών, ο Λούρος μας εγκαταλείπει, τραβώντας προς τις κοντινές εκβολές του. Τούτος ο κάμπος, που τα χώματα, που κατεβάζουν χιλιάδες χρόνια τώρα απ' τα υψηλά βουνά τα δυο ποτάμια του τον έκαμαν καταγόνιμο, δε φέρνει —περισσότερο σ' αυτή τη μεριά, προς την Πρέβεζα— τη σοδειά, που θα το μπορούσε. Η μεγάλη πληγή του ξενητεμού κι η αστυφιλία, που από χρόνια τώρα συρρικνώνει τις δυνάμεις του Έθνους μας, η πλημμελής και σήμερα ακόμη μέριμνα του αγροτικού κόσμου λιγότεψε πλέον τα ικανά χέρια, που θα μπορούσαν να πλάσουν το κορμί του, να το δυναμώσουν ακόμα πιο πολύ, παντού, σε κάθε σπιθαμή γης.

Προχωρούμε. Το Ζάλογγο, το βουνό-θύλος, απέναντί μας, μας κόβει τη συνέχεια του κάμπου. Φαίνεται από δω ο ανατριχιαστικός, σα μαχαίρι, γκρεμός, που διάλεξαν οι θαυμαστές ψυχές —οι υψηλόφρονες— των Σουλιωτισσών, για να μην πέσουν αιχμάλωτες στα χέρια του κατακτητή. Ο Αλή-πασάς, μετά τη συνθηκολόγηση με τους Σουλιώτες, το 1802, να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, παρασπόνδησε. Τους ρίχτηκε με μπαιμπεσιά από πίσω —στον Κίτσιο Μπότσαρη και τον Καρανίκα με την ομάδα τους— και τους κατακεραύνωσε. Οι Σουλιώτισσες τότε, αποφασισμένες να μη συρθούν στην ταπείνωση της σκλαβιάς, γκρεμίστηκαν στο βάραθρο... Λίγες είναι μες στην ιστορία μας οι στιγμές της δικής τους δόξας. Ο χορός του Ζαλόγγου είναι μια παγκόσμια κατάκτηση. Μια κορυφή! Μία απ' αυτές τις μεγάλες κορφές, που το γένος μας φτάνει μόνο σε τραχείς περιόδους δυστυχίας. Θάλεγε κανείς, πως τα δεινά, ο συσσωρευμένος πόνος κι η απελπισία βγάζουν, συχνά, απ' τα ψυχικά μας βάθη δυνάμεις πραγματικού ηρωισμού και σπάνιας γενναιότητας, που καταπλήσσουν.

Περνάμε, κάτω απ' τον ίσκιο του Ζαλόγγου, το Λούρο*, πλημμυρισμένο στους μπαξέδες, το καλαμπόκι και το καρπούζι.

Στο δρόμο, ξωμάχοι ηλιοκαμμένοι κι αγρότες πουλούν τα φρεσκοτρουγημένα γεννήματά τους —πάντα κι άλλη— κάτου από πρόχειρα καταλύματα, καμωμένα από φρύγανα και ξηρά κλαδιά. Φτάνουμε σε λίγο στη Νικόπολη. Την αρχαία πολιτεία, που έχτισεν ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Οκτάβιος Αύγουστος, για να τιμήσει τη μεγάλη νίκη του εναντίον του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας στη ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ. Η Νικόπολη, που επρόκειτο να καταστεί αργότερα μια από τις πολυπληθέστερες και πιο ξακουστές πόλεις της εποχής της, ήταν η θριαμβευτική επισφράγιση του ιστορικού τούτου γεγονότος. Ο ερειπιώνας της κείται μπρος μας, τώρα, σκυθρωπός και μας θυμίζει την αίγλη των τρανών ημερών της. Πού είναι η παλιά της δόξα: τα λαμπρά κτήρια, τα τείχη κι η αγορά, που έσφυζαν από ζωή. Πού είναι η ηχώ των βημάτων ενός απέραντου πλήθους, τα θέατρα κι οι περίφημες εκκλησιές της, τα ωδεία της, τα λουτρά και τα γυμναστήρια. Κείνται μπρος μας αλλά κείνται βουβά. Όλα τούτα, που μας θυμίζουν μια δόξα περασμένη. Μια δόξα και μια ζωντάνια, που ο μακρινός τη αντίλαλος δεν είναι άλλο από τα μυστικά ψιθυρίσματα των δέντρων, των φυτωμένων στα απομεινάκια των ένδοξων κτηρίων της παλιάς πόλης...

Εδώ ο Επίκτητος, μία απ' τις ευγενέστερες μορφές της παγκόσμιας φιλοσοφίας, ίδρυσε τη φιλοσοφική Σχολή του. Δούλος για δεκαετίες στη Ρώμη και δάσκαλος φιλοσοφίας, χωλός κι ασθενικός, κατέφυγε κατόπιν, σαν απελεύθερος, στη Νικόπολη, όπου απ' την περίφημη Σχολή του δίδαξε για πολλά χρόνια το στωικισμό. Δίνοντας όμως πολύ περισσότερη βαρύτητα στις σχέσεις μας με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, στα καθήκοντά μας απέναντι στους άλλους και στον εαυτό μας,

* Κωμόπολη κοντά στην Πρέβεζα.

στον οπλισμό της κρίσης μας, ώστε να βλέπουμε σωστά τα γεγονότα και τα πράγματα και λιγότερο ενδιαφερόμενος για τη θεολογία και τη φυσιολογία.

Ταράζουν τους ανθρώπους όχι τα πράγματα τα ίδια αλλά οι ιδέες που έχουμε για τούτα, έλεγε.

Κι αλλού, αποτεινόμενος σε κάποιον άρχοντα: *Εὖ ποιήσεις.. τὰ μέγιστα τὴν πόλιν, εἰ μὴ τοὺς ὀρόφους ὑψώσεις, ἀλλὰ τὰς ψυχὰς αὐξήσεις. Ἄμεινον γὰρ ἐν μικροῖς οἰκήμασι μεγάλας ψυχὰς οἰκεῖν ἢ ἐν μεγάλαις οἰκίαις ταπεινὰ φωλεύειν ἀνδράποδα.* (Θα ευεργετήσεις πολύ την πόλη όχι όταν υψώσεις τους ορόφους, ἀλλ' όταν εξυψώσεις τις ψυχές. Γιατί είναι καλύτερα σε μικρά σπίτια να κατοικούν μεγάλες ψυχές παρά στα μεγάλα να φωλιάζουν ποταπά ανδράποδα).

Βάση της διδασκαλίας του: η συνειδητοποίηση των πραγμάτων, που εξαρτώνται από μας —οι επιθυμίες π.χ.— και των πραγμάτων, που δεν μπορούμε θεμελιακά να επηρεάσουμε —όπως η ζωή, η φήμη— και η προσπάθεια να κατευθύνουμε τα πρώτα και να μην επιδρούν πάνω μας τα δεύτερα. Κληροδότησε στους επιγενόμενους ο Επίκτητος, κατ' αυτόν τον τρόπο, μια φιλοσοφία της ζωής, πυκνή, με σαφείς κανόνες, οδηγούς για ένα βίο αξιοπρεπή, απαλλαγμένο απ' τα μεγάλα πάθη και τον πόνο, μια φιλοσοφία, που ο ίδιος, κατά θαυμαστό τρόπο, εφαρμόζε απολύτως. Γι αυτό κι επηρέασε με τη διδαχή του όχι μόνο την πορεία του στωικισμού ως τον τέταρτο χριστιανικό αιώνα, μα και τη χριστιανική ηθική και φιλοσοφία.

Περπατάμε στα χορταριασμένα ερείπια. Βλέπουμε το κάστρο, γιομάτο ακόμη σκυθρωπούς πύργους και επάλξεις, το θέατρο, το ωδείο. Στη Βασιλική του Δομετίου θαυμάζουμε τα περίφημα ψηφιδωτά, που θεωρούνται απ' τα ωραιότερα του παλαιοχριστιανικού κόσμου. Η Νικόπολη ήταν ένα κέντρο πολυάνθρωπο. Στην ακμή της υπολογίζεται πως είχε πάνω από 200.000 κατοίκους. Ο ιδρυτής του Χριστιανισμού, ο Παύλος,

έμεινε εδώ ολόκληρο χειμώνα, διδάσκοντας και χτίζοντας το νέο θρησκευτικό οικοδόμημα, που επρόκειτο να δώσει διαφορετική και απρόβλεπτη τροπή στην ταραγμένη πορεία του ανθρώπου.

Απ' τη Νικόπολη περνά κι ο καινούριος* δρόμος Πρέβεζας - Ηγουμενίτσας. Καθώς το μεγαλύτερο μάλιστα μέρος του βρίσκεται κοντά στη θάλασσα, πλάι στην ακτή ή σκαρφαλωμένο σε γραφικούς λόφους, μας εντυπωσιάζει. Είναι θαύμα τούτο, που νιώθουμε σαν ταξιδεύουμε, να θεωρούμε τη θάλασσα ν' απλώνεται πέρα, ως την άκρη τ' ουρανού, ερημική, ατελείωτη, περήφανη, κυματούσα ή γαληνεμένη, παράξενη κι όμως γλυκειά και θελκτική, προκλητική, μυστηριώδης, πάντα όμορφη, απέραντη σαν τον αγνόν ουρανό —τη θάλασσα και πέρα, μακριά, πίσω απ' τον ορίζοντα της δύσης, να στοχαζόμαστε έναν ολόκληρο κόσμο, έναν κόσμο, που καθώς όλοι, φοβάται κι ελπίζει... Ερημικές, πεντακάθαρες, συχνά, ακρογιαλιές, θαλασσοπούλια και μικροί, γραφικοί κολλίσκοι που ερωτοτροπούν με το πλούσιο πράσινο, που ξεκινάει πολλές φορές από την ενδοχώρα, ελαιώνες κι αλλού αυτοφυείς εκτάσεις πεύκων, που κάνουν να μοσχοβολά ολόγυρα η περιοχή και προπάντων θάλασσα καθαία, καθώς βρίσκεται μακριά απ' τα πολυσύχναστα κέντρα παραθερισμού κι απ' τους πολυσύχναστους θαλασσινούς μας δρόμους.

Απ' τη Νικόπολη η Πρέβεζα δεν απέχει και πολύ. Περνούμε το βαθύσκιωτο ελαιώνα, που την περιβάλλει και μπαίνουμε στην πόλη. Μας κάνει εντύπωση ευθύς αμέσως το καταπράσινο, σχεδόν σκυθρωπό, με τους χοντρούς κορμούς δάσος. Ο ελαιώ-

*Δεν πρόκειται βέβαια για την πρόσφατα προγραμματισθείσα να γίνει «Ιόνια οδό» που θα ενώσει μ' ένα μοντέρνο και ευρύ δρόμο την Ηγουμενίτσα με την Πρέβεζα.

νας τούτος, ο γιομάτος μυστήριο, είδε πολλές φορές να σέρνει μέσα του τ' αργό, μονότονό του βήμα ο Καρυωτάκης*. Κι ενέπνευσε, ασφαλώς, κι αυτός, μες στους μοναχικούς του περιπάτους, τον απέλλι, τον μελαγχολικό αυτόχειρα της Πρέβεζας.

Ο Καρυωτάκης είχε ένα χαρακτήρα. Μια συγκεκριμένη κρása. Οι πραγματικοί, ωστόσο, συνεργοί των δραμάτων και οι ρίζες τους μας ξεφεύγουν, συχνότατα, καθώς περιοριζόμαστε να πιστεύουμε πως δημιουργούνται όχι απ' τα βαθειά κακά, απ' τα οποία πράγματι δημιουργούνται μα από άλλα, που τούτα φουντώνουν κι ισχυροποιούν. Η στυφή και πληκτική, συχνά, ζωή του δημόσιου λειτουργού θα επέτεινε ασφαλώς με τις άτεγκτες ιδιοτροπίες της τη δραματική κατάσταση —τη φορτισμένη φυσικά κι απ' το λοιπό περιβάλλον— ενός πολύ προικισμένου μα ξεχωριστά λεπτού ανθρώπου και θάκανε σίγουρα περισσότερο βαρύ πάνω του το δύσθυμο ψυχικό φορτίο, που τον τυραννούσε.

Περπατάμε στα γραφικά στενορούμια της Πρέβεζας, με τα παλιά σπίτια, τα επηρεασμένα, συχνά, από τη βενετσιάνικη τέχνη, στο πολύβορο Σείτάν-Παζάρ με τα μικρομάγαζα και τα κουτούκια του. Στεκόμαστε, πιο κει, στην οδό Κονεμένου και στοχαζόμαστε τη γιομάτη δυναμισμό και δράση ζωή του προσηλωμένου πιστού του δημοτικισμού και σπουδαίου δοκιμιογράφου, που ο Κρουμπάχερ θεωρούσε στυλοβάτη της κουλτούρας και των Γραμμάτων μας κι ο Ψυχάρης εκτιμούσε βαθειά: του Πρεβεζάνου Νικολάου Κονεμένου. Πράγματι, ο τελευταίος, με το σοφό, πειστικό και πρωτοπορειακό έργο του, στερέωσε στο προσκήνιο, στα τέλη του 19ου αιώνα, το θέμα της ζωντανής μας γλώσσας, ως πανεθνικό αίτημα και στάθηκε, δίχως άλλο, ο πρόδρομος του Ψυχαρισμού.

* Πέσσιμιστής ποιητής, που αυτοκτόνησε στην Πρέβεζα το 1928.

Στη μύτη τούτη της Ηπείρου, βρίσκαν καταφύγιο τον καιρό της Ενετοκρατίας πολλοί κυνηγημένοι ραγιάδες απ' τους τούρκους κι άλλοι τυχοδιώκτες απ' τα γειτονικά ηπειρωτικά και στερεοελλαδίτικα βουνά. Δεν είχαν να φοβούνται σ' αυτή τη βενετσιάνικη προφυλακή το γιαταγάνι του κατακτητή. Όταν, πάλι, η περιοχή έπεσε στα χέρια των οθωμανών, καταδιωκόμενοι ή επικηρυγμένοι απ' τη Βενετία επτανήσιοι - κεφαλλωνίτες και λευκάδιοι, περισσότερο-εδώ βρίσκανε, συχνά, σίγουρο κατάλυμα. Η Πρέβεζα στάθηκε, έτσι, ένα μικρό χωνευτήριο, που ντόπιοι και ξενοτοπίτες δημιούργησαν με τον καιρό έναν καινούριο πληθυσμό. Έναν πληθυσμό με το δικό του ξεχωριστό πρόσωπο και τη δική του σίγουρη και δημιουργική παρουσία στον τόπο μας. Ανεβαίνουμε στο κάστρο και χαζεύουμε με τις μικρές ψαρόβαρκες και τα καράβια στο λιμάνι. Απέναντί μας, τα βουνά της Βόνιτσας και της Λευκάδας. Προς βορράν, οι καταπράσινοι λόφοι της Μαργαρώνας** και του Αγίου Θωμά*. Κοντά μας — αντίκρου — το κάστρο του Ακτίου... Πράο σούρουπο τυλίγει τη φύση. Βραδυάζει. Στο κέντρο όμως της πόλης συναρτισμός. Κόσμος, μπάντες. Η Πρέβεζα έχει σήμερα πανηγύρι. τη «Γιορτή της σαρδέλλας». Μπαίνουμε μέσα στο πλήθος. Συμμετέχουμε κι εμείς. Τρώμε σαρδέλλες ψημμένες, ντόπιες, που μοσχοβολάνε και πίνουμε κοκκινέλι. Κοπελλιές, ντυμένες με ηπειρώτικα παραδοσιακά κοστούμια, χορεύουν. Μια παρέα, πιο κει, τραγουδά. Κόσμος, ξένοι τουρίστες. Σαματάς! Πραγματικό πανηγύρι, στ' αλήθεια, για να ξεχάσουμε μέσα του κι εμείς την πολύπλοκη και γεμάτη φροντίδες καθημερινότητα.

* Προάστιο της Πρέβεζας

** Τοποθεσία ειδυλλιακή κοντά στην Πρέβεζα

ΣΤΑ ΤΖΙΟΥΜΕΡΚΑ

Όταν ξεκινάς για τα Τζιουμέρκα μην περιμένεις να συναντήσεις τίποτε απ' τα ήρεμα εκείνα ελληνικά τοπία των απάλων λοφοσειρών και των μικρών πεδιάδων, των χαροπών κολπίσκων, όπου η θάλασσα παίζει και γελά τραγουδώντας με την ακτή και των μικρών νησιών, που λούζονται διαρκώς μέσα σ' έναν μεσογειακό θερμό ήλιο. Ο δρόμος που θα σε φέρει σε τούτα δω τα μέρη είναι αλλοιώτικος. Από δω πάνω λείπει, γενικά, η φαιδρή όψη των πραγμάτων, του κλασικού ελληνικού τοπίου. Το περίγυρο είναι σοβαρό κι απόξενο, λιγομίλητο, όχι φλύαρο και θηλυκό, καθώς ο φόντος όλης σχεδόν της υπόλοιπης χώρας μα ούτε και κομψό και χαριτωμένο σαν κι εκείνης. Και τα βουνά τούτα δεν είναι όπως τα περισσότερα βουνά της Ελλάδος, βουνά του μέτρου ή μικρά, οικεία και προσιτά σ' οποιοδήποτε πόδι, με συγκρατημένη κι απαλή τη γραμμή τους, αλλά είναι βουνά άγρια, κοφτά κι απότομα, γεμάτα έπαρση και μεγαλοπρέπεια:

*Μικρά χωράφια κρατημένα με πεζούλια
κι άπιαστα γίδια που γκρεμιούνται στους γκρεμούς·
ετούτη είναι η πατρίδα μας μα η Πούλια
δε λάμπει πιο καθάρια σ' άλλους ουραμούς,*

τραγουδάει ο τζιουμερκιώτης ποιητής Γκοτζιούλας. Μας θυμίζουν τα βουνά τούτα περισσότερο ξένες χώρες, βόρειες, όπου περισσεύουν οι πλούσιοι και θεόρατοι ορεινοί όγκοι, τα μουντά και σκυθρωπά τοπία και οι σκληρές συνθήκες του καιρού.

Κι εκτός από τους σκληροτράχηλους ορειβάτες και τους ντόπιους, όμοιους σαν κι αυτά κατοίκους τους, δύσκολα μπορεί κανείς να τα κορφοπατήσει. Τίποτε το συγκρατημένο και αβρό, καμιά επιείκεια και μετριοπάθεια, κανένας τόνος ελάσσωσων στη θωριά αυτών των άγριων βράχων, καμιά λεπτότητα, καμιά ελαστικότητα.

Όλα σ' αυτόν τον τόπον είναι αδρά· αρρενωπά. Ως κι οι ονομασίες ακόμη των χωριών κι αυτές ομοφωνούν με τον περίγυρο: Τα Πράμαντα, οι Χουλιαράδες, ο Κέδρος, οι Ραφταναίοι, το Ματσούκι... Καμιά θηλυπρέπεια... Ούτε μια καμπύλη ή επίπεδη γραμμή στον ορίζοντα. Κι οι κάτοικοι αυτών των ανθρώπινων αετοφωληών είναι κι εκείνοι σαν το χώμα που τους γέννησε: σκληροί κι αρρενωποί κι έξυπνοι. Πώς μπορούσαν να μην ήταν; Πώς μπορούσαν αυτοί σ' ένα τέτοιο περιβάλλον, που αγνοεί την ηπιότητα και τη χάση, που σε αναγκάζει να παλαίψεις σκληρά για να επιζήσεις, που σε υποχρεώνει ακόμα αντί να περπατάς να σκαρφαλώνεις, να υπάρξουν και να ζυμωθούν διαφορετικοί; Υφίσταται πάντα μια θεμελιώδης συσχέτιση, ένας σίγουρος και αιτιώδης επηρεασμός του περιγυρου μέσα στον οποίο διαβιούμε προς την προσωπικότητά μας· κι η τελευταία πλάθεται και διαμορφώνεται και ανάλογα με την υπόσταση και τη φυσιογνωμία των πραγμάτων, που έχουμε μπροστά μας κι απέναντί μας. Γι αυτό διαφορετικοί είναι, ως επιτοπλείστον, οι κάτοικοι των πεδιάδων απ' τους κατοίκους των ψηλών βουνών. Κι οι κάτοικοι των οροπεδίων και της μεγάλης ενδοχώρας δε μοιάζουν με τους θαλασσινούς και τους νησιώτες. Οι τελευταίοι συχνά είναι ανοιχτόκαρδοι και συναισθηματικοί ενώ οι κάτοικοι των ορεινών τόπων είναι, γενικά, πιο συγκρατημένοι και λιγότερο εκδηλωτικοί.

Σε τούτα τα ψηλά βουνά η αγριάδα της περιοχής συναγωνίζεται την αγριάδα και τη σκληρότητα του κλίματος. Ο χειμώνας είναι πάντα βαρύς, το κρύο καθόλου αστείο και το χιόνι, πηχτό

και πυκνό, σκεπάζει τη γη απ' το Νοέμβριο μέχρι τον Απρίλιο. Όμως στις μεγαλύτερες κορφές, στα φαράγγια και στις ανήλιαγιες χαράδες δε λειώνει ποτέ. Μπορείς να το δεις —αιώνιο κι άφθαρτο— να γυαλίζει κάτω απ' τον αυγουστιάτικον ουρανό, μέχρι να ρθούν ξανά τα πρώτα χινοπωριάτικα ψυχροφυσήματα και τα πρώτα κρύα και ν' ασπρίσουν πάλι τον τόπο γύρω.

Εδώ πάνω τους μήνες αυτούς, της παγωνιάς και της αντάρας δεν είναι να ξεμυτίσεις απ' το σπίτι σου. Σε πολλά χωριά, το καταχείμωνο, σπάνια το θερμόμετρο ανεβαίνει απ' το μηδέν, συχνά δε στους έρημους μικρούς δρόμους και στις αυλές των σπιτιών των ορεινότερων οικισμών, κάτω απ' τα ασφαλιστά παράθυρα και τις πόρτες, βλέπει κανείς νεκρά πουλάκια του δάσους—κοτσύφια, σπουργίτια κ.ά.— που καθώς δεν άντεξαν στο τρομερό κρύο, άφησαν τη στεγνή τους πνοή μέσα στο χιόνι. Κι είναι μαγεία να θωρείς τότε —η εγωιστική αίσθηση της ασφάλειας— τούτο το απαράμιλο κάλλος, που ξανοίγεται μπροστά στα μάτια σου και να βιγλίζεις ολούθε γύρω τα κραταιά τούτα βουνά, παραδομένα στο απέραντο βασίλειο του χιονιού! Οι αγέρονες λυσομανούν το χειμώνα ακατάπαυστα πάνω στα κρακoura και στις αετίσιες πλαγιές τούτων των ορέων, συχνά επί μήνες ολόκληρους, οι χιονοθύελλες μαίνονται συνεχώς και τίποτε τότε δε μπορεί να προμηνύσει, ότι κάτω απ' αυτό το άσπρο στρώμα, που σκεπάζει, έτσι, την κοιμώμενη φύση, δένει σιγά-σιγά, με υπομονή και εγκαρτέρηση, ο καρπός της καινούριας ζωής, που πλησιάζει.... Μέσα σ' αυτή τη λευκή νέκρα, κάτω απ' την άοπλη κι ανυπεράσπιστη γη, που παύει να θάλλει και να ανθοβολά, συντελείται η αιώνια αναζωογόνηση των πάντων. Ψηλά στην επιφάνεια το βασίλειο του θανάτου. Στα σπλάχνα της γης, βαθειά, στους ζεστούς κι απαλούς κορμούς της, η ζωή, ωστόσο, αναπνέει...

Με το έμπα του Οκτώβρη, όταν ο καιρός «γυρίζει» κι αρχίζουν οι πρώτες φθινοπωρινές ψύχρες, οι κάτοικοι των πιο

απομονωμένων και ψηλοχτισμένων τούτων χωριών-των Καλαρρυτιών, του Ματσουκίου κ.ά., οι περισσότεροι τουλάχιστον από τούτους, φεύγουν: άλλοι πάνε για τα χειμαδιά κι άλλοι τραβάνε για τις πολιτείες. Το μεγάλο κρύο και το χιόνι, που πνίγει εδώ τα πάντα, οι δουλειές, από την άλλη μεριά, που κανείς δεν περιμένει, βέβαια, να βρίσκονται σ' αυτά τα ερημοχώρια, τους αναγκάζουν να ξεσπιτωθούν και να βρουν για το σκληρό χειμώνα περισσότερο ανθρώπινα και υποφερτά καταλύματα και συγχρόνως πιο σίγουρο μεροκάματο. Πολλοί απ' αυτούς είναι κτηνοτρόφοι, τζομπάνηδες. Παίρνουν τα γιδοπρόβατά τους λοιπόν και πορεύονται για τους κοντινούς μικρούς κάμπους της Ηπείρου και της Αιτωλοκαρνανίας. Αλλά και μακρύτερα ακόμη μπορούν να φτάσουν· μέχρι τη Θεσσαλία και μέχρι το Πήλιο και την Εύβοια. Κι εκεί ξεχειμαδιάζουν. Στα ήπια αυτά κλίματα, στους χαμηλούς και παραθαλάσσιους εκείνους λειμώνες, εύκολα μπορούν να χορτάσουν τα ζωντανά τους. Το ίδιο κάνουν, βέβαια, κι οι τζομπαναραίοι απ' τ' άλλα τζιουμερκοχώρια. Οι υπόλοιποι, οι μαστόροι, οι τεχνίτες και τα μαθητούδια, τραβάνε για τις πολιτείες: τα Γιάννινα, την Άρτα, την Αθήνα κι αλλού.

Αυτό γινόταν ανέκαθεν. Σε παλιότερες μάλιστα εποχές οι κτίστες με τα σινάφια τους έφταναν ως τα Βαλκάνια και συχνά ακόμη πιο πέρα. (Σήμερα όμως, που οι συνθήκες και οι καιροί άλλαξαν, η περιπλάνηση τούτων των φτωχών ξωμάχων των βουνών περιορίζεται στην ενδοχώρα). Και τα ταξίδια τους συνοδεύονταν πάντα, καθώς ήταν φυσικό, κι από κάποια σταθερή αφαιμάξη. Γιατί πολλοί από τούτους δεν ξαναγύριζαν πλέον στη γενέτειρα κι άνοιγαν σπιτικό με τις οικογένειές τους (ή νοικοκυρεύονταν) στους τόπους, που εργάζονταν.

Ο τρόπος όμως τούτος του ταξειδέματος και του ξενητεμού των εργατών των χωριών αυτών, με το σημερινό γενικό και πληθυσμιακό μαρασμό τους, τείνει να εκλείψει. Τις παλιές μέρες, ωστόσο, ο χινοπωριάτικος ξεσηκωμός των εργατών και

των ξωμάχων σ' όλα σχεδόν αυτά τα φτωχοχώρια, έπαιρνε μια μορφή περισσότερο έντονη, πανηγυριού —θαρρείς— με πολυήμερες προετοιμασίες, συχνά με γλέντια και χορούς στα καφενεία και στα σπίτια τα συγγενικά εκείνων, που θα έφευγαν και με συναισθηματικές εκρήξεις την ώρα του μισεμού, όπου η θλίψη περίσσευε μαζί με την κρυφή λαχτάρα και τα δάκρυα για την επιστροφή των ξενητεμένων. Τότε, που ακόμα το ελληνικό χωριό κρατούσε τη φυσιογνωμία του καθάρια κι άσπιλη, που δε γνώριζε, βέβαια, τα «καλά» της πόλης, όμως, που μπορούσε να φυλάει σφιχτά κι αγνά δικούς του τους ανθρώπους τους τους ατόφιους, ζωντανούς κι αληθινούς έλληνες χωριάτες. Σήμερα, που όλα τούτα έχουν σχεδόν σαρωθεί, οι γραφικές εκδηλώσεις, του ξενητεμού, μπορούμε να πούμε, δεν γίνονται. Κι έχουν ξεθωριάσει η ζωντάνια κι η γραφικότητα, που αναδίνονταν από τον κύκλο τούτο του μισεμού και της παλιννόστησης των τζομπαναραιών και της ξεσπιτωμένης εργατιάς των χωριών τούτων, της χαράς τους και της λύπης μα και της όμορφης ακόμα προετοιμασίας τους - της προετοιμασίας, που δίνει στον άνθρωπο την παράξενα γλυκειά αίσθηση των προσδοκιών του.

Φυσικά, η καλύτερη εποχή για να επισκεφτούμε τα Τζιουμέρκα είναι το καλοκαίρι. Τον Ιούνιο ή τον Ιούλιο, τότε που «βοάζουν» οι άλλες πόλεις κι οι χαμηλές πεδιάδες, γεμάτες ξεραϊλα, καίγονται κάτω απόναν ανοικτίρμονα μεσογειακόν ήλιο. Εδώ ψηλά θα βρούμε έναν παράδεισο. Η άνοιξη δε θάχει ακόμα φύγει απ' τα βουνά τούτα τους μήνες αυτούς του μισοκαλόκαιρου κι όλος ο τόπος γύρω τον καιρόν αυτό θα βρίσκεται στην ώρα του: οι καταπράσινες, δροσερές πλαγιές, τ' ανθισμένα δέντρα, που θάχουν «πετάξει» και τα μικρά τους ολόχλωρα φυλλαράκια, τα χαρούμενα λιβάδια τριγύρω και τα κρυστάλλινα νερά στις ρεματιές, τα νερά, που κατεβάζουν τα χιόνια των υψηλών κορφών, που συνεχίζουν να λειώνουν κι ο

μυρωμένος, ο πεντακάθαρος αγέρας. Όλα τούτα θα μας ξαφνιάσουν και θα μας μαγέψουν. Και θα μας «τραβήξουν» να γνωρίσουμε όσο μπορούμε καλύτερα την ορεινή τούτη περιοχή της Ηλείου, μια περιοχή, πράγματι, τόσο δυσεύρετη στη μεγαλοπρέπειά της. Αυτή ακριβώς η μεγαλοπρέπεια κι η επιβλητικότητα κι η άκρατη, συγχρόνως, κι η αγνή φυσικότητα του περιγύρου της είναι ό,τι περισσότερο αξίζει στα ψηλά τούτα χώματα κι ό,τι μπορεί να θέλξει ακόμα τον ξένο, τον κάτοικο, ιδιαίτερα, της πόλης, τον σημερινό ταλαίπωρο ενδιαιτημόνα της, τον καπνισμένο και χιλιοσκονισμένο και διαβιούντα μέσα στην πολυθόρυβη άθλια κοινωνική της ερημία...

Η γαλήνη, που επικρατεί εδώ ψηλά, ο ποικίλος ορίζοντας με τα άγρια σκαμπανεβάσμα της γης, τα δάση και τα ποτάμια, η πεντακάθαρη ατμόσφαιρα και το κρύο νερό των πηγών, είναι μια γενναιόδωρη προικοδότηση —ακόμα— της φύσης προς την τραχειά τούτη περιοχή.

Τα Τζιουμέρκα οδικά συνδέονται με δύο δρόμους: Ο ένας ξεκινά από την ηπειρωτική πρωτεύουσα και περνώντας απ' τα Κατσανοχώρια φτάνει στην Πλάκα και το Μονολίθι, στα πρώτα απ' τη δυτική τούτη πλευρά χωριά τους. Ο δεύτερος ανεβαίνει από την πεδιάδα της Άρτας. Ανηφορίζει σιγά-σιγά απ' τον πλούσιο κάμπο της και χωριό το χωριό φτάνει ως πάνω, τις βόρειες εσχατιές των ορέων αυτών, στους τελευταίους απόμικρους υψηλούς συνοικισμούς τους, στο Παληοχώρι, στους Καλαρρύτες, στο Ματσούκι, κοντά στα σύνορα του Μαλακασίου και της Καλαμπάκας. Και οι δυο τους μας επιφυλάσσουν ωραίες κι απανωτές εκπλήξεις: μας χαρίζουν μια διαδρομή μέσα σε μια φύση τόσο γοητευτικά ασυνήθιστη, τόσο όμορφη στην αγνότητά της, τόσο απλή μα συγχρόνως τόσο ποικίλη σε εντυπώσεις, ώστε να μας κερδίζει αμέσως τούτη και να μας καταθέλγει. Και να μας έρχεται, καθώς διαβαίνουμε πλάι στις φλύαρες ακροποταμιές και στα χαρωπά ρυάκια, κοντά στις

καταπράσινες κι ηλιόχαρες ράχες, όπου βόσκουν αμέριμνα κι ευτυχισμένα κοπάδια ή στις βαθύσκιωτες δασωμένες πλαγιές, να πάμε ν' αγκαλιάσουμε όλον αυτόν τον μακάριο ολόφρεσκο κόσμο με τα δυο μας χέρια, το κάθε δέντρο ξεχωριστά, να χαϊδέψουμε το φρέσκο φυτρωμένο χορτάρι και να μυρίσουμε τα ξανθά λουλούδια των αγρών. Ν' αφεθούμε να συγκινηθούμε κι εμείς απόναν κόσμον ειδυλλιακό κι ατόφιο και να κάνουμε να χτυπήσει και κάποια άλλη μέσα μας χορδή, ενός άλλου περιφρονημένου μας εαυτού, που χάθηκε μέσα στην αντάρα των αφύσικων και σκουριασμένων αστικών ημερών μας....

Εμείς, ωστόσο, παίρνουμε το δρόμο των Γιαννίνων. Αφήνοντας πίσω μας τη βαρεία μπόχα του καλοκαιριού, τη βροχή και την τύρβη ενός κόσμου πραγματικά δυσβάστακτου, ξεκινάμε. Σκαρφαλώνουμε, μετά την Καστροίτσα* σε μια συνέχεια κουραστικών στροφών, στα ριζά του Μπιζανίου και της Αετοράχης και φτάνουμε σε λίγο στα Κατσανοχώρια. Τα Κατσανοχώρια, μια συστάδα χωριών ορεινών, σκορπισμένων στα βορεινά αντερείσματα του Ξηροβουνίου, στις πράσινες ράχες και τις κλιτείες τους, βρίσκονται δυτικά του Άραχθου και της επιβλητικής του χαράδρας, που σχηματίζεται απ' τις γιγάντιες ορθοπλαγιές του. Απ' το μοναστήρι της Τσιούκας, κοντά στο καταπράσινο χωριό Λοζέτσι, φαίνεται κάτω ο τρομερός γκρεμός, γιομάτος, ωστόσο, οργιώδη βλάστηση, κι αχά, μέχρι την κορυφή, πάνου μέχρι τα χείλη της αβύσσου, μουντή κι απόμακρη η βοή του αρχαίου Ίναχου**.

Στα Κατσανοχώρια, στο χωριό Πλαίσια, έχει τις πατρικές του ρίζες κι ο Ζαν Μωρεάς (Ιωάν. Παπαδιαμαντόπουλος), ένας απ' τους σπουδαιότερους γάλλους ποιητές του 19ου αιώ-
νος. Φίλος του Βερλαίν, του Μπαρρές, του Μπορντές και του

* Μικρό βουνό στις νότιες όχθες της Παμβώτιδας, κοντά στα Γιάννινα.

** Ο Άραχθος στ' αρχαία χρόνια λεγόταν και Ίναχος.

Ροντέν και πολλών άλλων κορυφών των ευρωπαϊκών Γραμμάτων και της Τέχνης, πρωτοστάτησε στα λογοτεχνικά πράγματα του καιρού του κι υπήρξεν απ' τους πατέρες του Συμβολισμού και του Παρνασσισμού. Εδέσποσε, πράγματι, ο Μωρεάς στο γαλλικό πνευματικό στίβο για τριάντα σχεδόν χρόνια και με το έργο του, κυρίως με τη συλλογή του «Les Stances», «πρόσφερεν», όπως χαρακτηριστικά λέει στην «Παγκόσμια Ιστορία της Λογοτεχνίας» του ο Έρβιν Λάθς, «μόνιμη συνεισφορά στο θησαυρό της Δύσεως». Στον τόπο του ο Παπαδιαμαντόπουλος δεν πρόλαβε να προσφέρει πολλά πράγματα γιατί γρήγορα ξενητεύτηκε, όμως πρέπει να τονιστεί, συγχρόνως πως στο διαγωνισμό, που έλαβε μέρος με τη συλλογή του «Τουγόνες και Έχιδναι», στα 1873, βραβεύτηκε ο Δημ. Κομπούρογλου... Παραταύτα, το έργο του Παπαδιαμαντόπουλου εκείνο, και επηρέασε σημαντικούς λογοτέχνες μας και επαινήθηκε ακούκουντως.

Θωρούμε, απέναντι απ' την Τσιουζα, κατάκορφα του βουνού, το βιγλάτορα των Τζουμέρκων —τους Χουλιαράδες— και κοντά τους, κάτω απόνα πυκνό δάσος ελάτων, το Πετροβούνι, πατρίδα του θρυλικού Κατσαντώνη. Ο Κατσαντώνης, τζιουμερκιώτης κλέφτης και καπετάνιος, είχε καταστεί στα τέλη του 18ου αιώνα το φόβητρο και μόνιμη βασανιστική έγνοια του Αλή πασά. Επανελλημμένως ο γιος της Χάμκως έστειλε τους δευβενναγάδες και το στρατό του στ' Άγραφα και τα Τζιουμέρκα να τον καθυποτάξουν. Ο Κατσαντώνης με τους κλέφτες του τους συνέτριβε. Ο Αλής έπεμψε το μεγαλύτερο στρατηγό του, το Βεληγκέκα, που ορκίστηκε να πάρει το κεφάλι του τρομερού κλέφτη. Ο Κατσαντώνης τον σκότωσε. Φρικτός μαρτυρικός θάνατος όμως περίμενε την κορυφή τούτη της κλεφτουργιάς. Γιατί ο Κατσαντώνης αρρώστησε βαρεια και με προδοσία τον πολιορκήσαν οι Τουρκαλβανοί στο κρυσφήγετό του, κοντά στην Πράμαντα, πιάνοντάς τον αιχμάλωτο και στέλνοντάς τον κατόπι στα Γιάννινα. Ο Τεπελενλής πήρε την εκδίκησή του.

Ο λαός μας, κάνοντας την πίκρα του τραγούδια, χόρεψε και τραγούδησε την αντρειοσύνη και τον μεγάλο πατριωτισμό του τρομερού τζιουμερκιώτη. Γιατί ο Κατσαντώνης τα παραείχε, πράγματι, και τα δυο. Όταν οι Ρώσοι τον κάλεσαν να καταταγεί στο στρατό τους στα Επτάνησα, αρνήθηκε, απαντώντας τους πως τον έχουν περισσότερο ανάγκη τα Άγραφα κι ο Βάλτος. Και με την πρόσκληση του Καποδίστρια να σώσουν το 1807 τη Λευκάδα από τα νύχια του Τεπελενλή, που ήταν έτοιμος να την αρπάξει, ο Κατσαντώνης παρουσιάστηκε απ' τους πρώτους, κάτω απ' την αρχηγία του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη.

Φεύγουμε απ' τα Κατσανοχώρια, παρακάμπτοντας τα τελευταία χωριά τους: την Κορούτιανη, με την επιληκτική θέα, το πράσινο και τα πολλά νερά και το Καλέντζι, με το μικρό μα καρπερό του κάμπο και σκαρφαλώνουμε στο Ξηροβούνι για να ριχτούμε (κατόπιν) απέναντι, στα Τζιουμέρκα. Το αυτοκίνητο αγκομαχά. Φτάνουμε σ' ένα διάσελο, στην κορυφή. Το θέαμα από δω είναι πραγματικά τρομερό: Κάτω, στα πόδια μας, χάζει ο φοβερός γκρεμός του Άραχθου, ενώ απέναντί μας, σ' έναν όχι και πολύ μακρινό ορίζοντα, ξεπροβάλλει απότομα η αδρή, η ασήκωτη θωριά των τζουμερκιώτικων ορέων! Κατακόρυφοι κλιτεις, άγριοι, που βελονιάζουν τον ουρανό, τείχος αδιαπέραστο, αδιάβατο από πανύψηλες εξάρσεις του εδάφους —τραχείς κι απλησίαστες— χαράδρες, σκληροί και θεόρατοι βράχοι, σκιερά φαράγγια, ένας τόπος αλύγιστος, ανήμερος και σχεδόν απάτητος. Οι μεγαλύτερες κορφές του: Στρουγγούλα (2.109 μ.), Αγκάθι (2.392), Κακαρδίτσα (2.469), Καταφύγι (2.392 μ.), Μπαρτζάκα (2.390). Πιο κάτω, πλούσια δάση, ενώ παρακάτω η ζωνρή πράσινη χλωρίδα, ήρεμα βοσκοτόπια και σε λιγότερο ακόμη απάνθρωπους κλήρους, κοντά στη ζωντανή γη και στα νερά της —χαμηλότερα— τα γραφικά κι όμορφα χωριά των Τζιουμέρκων με τα πέτρινα μικρά σπίτια τους και τις όμορφες πλακόστρωτες —συχνά— γκριζωπές στέγες των:

Η Πράμαντα, οι Μελισσουργοί, οι Καλαρρύτες, το Ματσούκι, κατά το βορρά. Το Προσήλιο, τα Θοδώριανα, οι Χουλιαράδες και το Πετροβούνι, το Μιχαλίτσι, ο Κέδρος. Οι Ραφταναίοι, παρακάτω, το Αμπελοχώρι ή Σκλούπο (που πήρε τ' όνομά του απ' τον Ασκληπιό), η Ρούγα, το Παλληκάρι, κι απέναντί μας ο Φράξος, η Πλάκα και το Μονολίθι, που συναντήσαμε ήδη, δίπλα η Άγναντα, ο Καταρράχτης (πραγματικό θέρετρο) η Σγάρα κι η Μηλιά, το Γραικικό. Πιο νότια, η καταπράσινη Πλατανούσα, πατρίδα του ποιητή Γκοτζιούλα, το Κουκούλι, η Χόσση, η Ράμια, το Ρωμανό, το Αθαμάνιο, η Δροσοπηγή,....

Αφήνοντας τη θεαματική τούτη βίγλα, παίρνουμε την κατηφόρα (η Πλατανούσα βαθύσκιατη, ειδυλλιακή, πολύνεση βρίσκεται κοντά μας, σχεδόν, στην άκρη του δρόμου - παίρνουμε λοιπόν την κατηφόρα) που θα μας φέρει στο Μονολίθι και στην Πλάκα, στους πρώτους τζιουμερκιώτικους συνοικισμούς. Το όχημά μας βαδίζει ή μάλλον κατηφορίζει αργά σ' ένα δρόμο —δίχως στηθαία προστατευτικά τοιχώματα— στις πλευρές του θεόρατου γκρεμού, που καταλήγουν κάτω, στις όχθες του ορμητικού και βουερού Άραχθου. Περνούμε τη γέφυρα. Κοντά της, η παλιά γέφυρα του ποταμού καταπέτρινη, επιβλητική, μονότοξη. Τη βλέπουμε να στέκει ακόμα όρθια, με γερό κορμί και ρίζες, στιβαρή σαν τον πρώτο καιρό της.

Χτισμένη πριν από εκατόν είκοσι περίπου χρόνια από τον Κώστα Μπέκα, πραμαντιώτη πρωτομάστορα, η γέφυρα τούτη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή και στην προκοπή της περιοχής, καθώς συνέδεε τα βουνά τούτα και τ' απομονωμένα χωριά τους με τα Κατσανοχώρια και τα Γιάννινα. Οι αγωγιάτες των Τζιουμέρκων χρόνια και χρόνια περπατούσαν πάνω απ' τη ράχη της, για να ριχτούν κατόπιν αντίκρου, να πάρουν τους μουλαρόδρομους προς τους βορεινούς οικισμούς του Ξηροβουνίου, τα Κατσανοχώρια και τη γιαννιώτικη λεκάνη. Στη σκληρή τούτη ζωή για το μεροκάματο, που την έκαναν χειμώνα - καλοκαίρι, οι τζιουμερκιώτες κυρατζήδες —οι ραφτανίτες, οι πρα-

μαντιώτες, οι αγναντίτες κ.ά.— είχαν συντροφιά το τραγούδι. Διάβαιναν τις κλεισούρες, τις ράχες και τις ρεματιές —βαθειά χαράματα, νύχτα ξεκινούσαν— κι ο σκοπός τους αχολογούσε στα λαγκάδια και στα βουνά και ξύπναγε τα τζιουμερκοχώρια:

*Γλυκοχαράζουν ταϊ βουνά
κι οι όμορφες κοιμούνται
και των μανάδων τα παιδιά
στα ξένα τυραγιούνται.*

.....
*Αυτό τ' αστέρι το λαμπρό
που πάει κοντά στην Πούλια
αυτό μου φέγγει κι έρχομαι
κόρη μου στην αυλή σου.*

Η σκληρή μα γραφική ζωή τους —η δύναμη, με την οποία αντιμετώπιζαν τους τυφλούς θυμούς του καιρού πάνω σ' αυτούς τους βράχους και τα κράκουρα— πέρασε πια. Κι οι τζιουμερκότοποι άλλαξαν και τούτοι πρόσωπο, δρόμοι και μηχανές διαβαίνουν τα ψηλά βουνά τους κι ο πολιτισμός έβαλε σιγά-σιγά το χέρι του και τους παγάδωσε*.

Σκαρφαλώνουμε στα ριζά των άγριων τούτων βουνών. Δυτικά, απέναντί μας, σε μια ψηλή ράχη, σαν σε αετοφωλιά, οι Ραφταναίοι βιγλίζουν τον περίγυρο. Ανεβαίνουμε. Φτάνουμε στην δασοβριθή Άγναντα. Πάνω απ' τα κεφάλια μας, ψηλά, θα πέσουν, θαρρείς, να μας καταπλακώσουν, οι κορφές των Τζιουμέρκων: το Αγκάθι, το Καταφύγι, η Στρουγγούλα. Τριγύρω δάση. Ελάτια λυγερόκορμα ως πάνου, τις γρανιτένιες ορθοπλαγιές του βουνού. Πίσω απ' την Άγναντα, —κολοσσιαίος— φαίνεται ο επιβλητικός ορθόβραχος της Αγίας Παρασκευής των Σχωρετσιάνων**, του μοναστηριού, πούναι χτισμένο σχεδόν στη μαγευτή κορυφή του πράσινου γιγαντόβραχου. Στην Πράμαντα, το μεγαλύτερο κεφαλοχώρι της Ηλείου, θαυμά-

* Ημέρεψε, μαλάκωσε.

** Άλλη ονομασία του Καταρράχτη

ζουμε την παλιά εκκλησιά της Αγίας Παρασκευής, που ολόκληρη, κατά την παράδοση, χτίστηκε απόνα θεόρατο βράχο — «το λιθάρι του Γκιώνη» — της περιοχής της. Θωρούμε προς βορράν, από δω, το Λάκμο και στο βάθος, μέσα στη θαμπήν άχνα του μεσημεριού, το Μιτσικέλι και το Δρίσκο. Βρισκόμαστε στην καρδιά της Πίνδου, και κορφές πανύψηλες μας περιτριγυρίζουν. Μακρυνά, νά, τα βουνά του Μετσόβου, βορεινότερα, η πολύκορφη Γκαμήλα, πίσω μας, η Στρουγγούλα, που προστατεύει το γραφικό κεφαλοχώρι. Κάτω στο βάθος, κατά τη δύση, στις πλαγιές ενός καταπράσινου βουνού, το γραφικό Μιχαλίτσι, η Γκούρα και το Προσήλιο. Η Πράμαντα είναι ένα θέρετρο. Μια πράσινη πλημμυρίδα, ελατοδάση, βρουσομάρες. Προπολεμικά, πριν ακόμη η καταστροφική μάστιγα της αστυφιλίας ρημάξει την ύπαιθρο, βρισκόταν σε μεγάλη ακμή. Ο πληθυσμός της ξεπερνούσε τις 6.000 κατοίκους και η οικονομία της, χαρακτήρα καθαρά κτηνοτροφικού, μετρούταν σε 150.000 γιδοπρόβατα και 2.000 μουλάρια, τα περισσότερα κυρατζήδικα. Μετά τον πόλεμο όμως ραγδαία πτώση του πληθυσμού της παρατηρείται — όπως και σ' όλους, επίσης, τους ορεινούς μας οικισμούς — με αποτέλεσμα τον αργό και θλιβερό μαρασμό της. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια μια ανάκαμψη παρατηρείται, ένα παρήγορο ρεύμα επιστροφής στις προγονικές εστίες, για μόνιμη εγκατάσταση παλαιών οικογενειών, που υποστηρίζεται από μια παράλληλη κρατική προσπάθεια υπηρεσιών και δημοσίων φορέων εδρευόντων στην Πράμαντα και μια, συγχρόνως, γόνιμη ιδιωτική πρωτοβουλία: κέντρα, ψησταριές, ξενοδοχεία σπάνιων προδιαγραφών βρίσκονται όλα στη διάθεση του ξένου και του ντόπιου.

Τα Τζιουμερκοχώρια και περισσότερο η Πράμαντα, το Σκλούπο, οι Χουλιαράδες, το Μιχαλίτσι, η Κουσοβίτσα, έβγαζαν σπουδαίους μαστόρους, που μιλούσαν μάλιστα και συνθηματική γλώσσα μεταξύ τους, τα «κουδαρίτικα». Έργα των μα-

στόρων αυτών και των πρωτομαστόρων τους, συχνά δημιουργικά και γεμάτα έμπνευση, είναι εγκατεσπαρμένα σ' όλη την Ελλάδα, στα Βαλκάνια και παραπέρα ακόμη: ωραία γεφύρια, μεγάλα αρχοντικά, εκκλησίες, σχολεία, σπίτια. Περίφημος στάθηκε τον παλιό καιρό ο προμαντιώτης πρωτομάστορας Βασίλη Γιωργάκης, πούταν συγχρόνως σοφός σχεδιαστής, ξυλογλύπτης κι αγαλματοποιός. Θαυμάζει κανείς, πράγματι, και σήμερα την αρχιτεκτονική δομή, τη στερεότητα, την αισθητική χάρη, τη συμμετρία και την οικονομία των κτισμάτων αυτών, των απλών και ασπύδαχτων αλλά προικισμένων χωρικών μας. Τα έργα τους, στην ουσία έργα πνευματικά, αποτελούν προσφορά στο νεότερο πολιτισμό της χώρας και η δημιουργικότητά τους στάθηκε πολύτιμη για την παρατήρηση και την πείρα της επιστήμης της σημερινής ντόπιας αρχιτεκτονικής.

Βιγλίζουμε απ' το ψηλό τοίπο κεφαλοχώρι με την οργιώδη βλάστηση τα πανύψηλα αντερείσματα και τις προεκτάσεις του Λάκμου, απέναντι, πίσω απ' τις οποίες βρίσκονται τα βλαχοχώρια Συρράκο, Καλαρούτες και Ματσούκι. Η ομάδα τούτη των χωριών γνώρισε τα παλιά χρόνια μια πραγματική οικονομική άνθηση, καρπό ενός μακροχρόνιου και συστηματικού εμπορίου, μία ευμάρεια και μια πληθυσμιακή και πολιτιστική ακμή. Το όνομά τους τότε ήταν γνωστό όχι μόνο στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Η φήμη τους ως ευημερούντων κωμοπόλεων αλλά και παραγωγικών και εμπορικών κέντρων εκλεκτών ειδών ιματισμού είχε ξεπεράσει, πράγματι, από πολύ νωρίς, από τον 17ο αιώνα ακόμη, εμπορικά, τα όρια των Βαλκανίων κι είχε απλωθεί στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κι ως πάνω την τσαρική Ρωσία. Το Συρράκο κι οι Καλαρούτες ήταν ονομαστά σ' όλες τις αγορές της Ιταλίας, στη Μαδρίτη, τη Μασσαλία, την Αυστρία και τη βόρειο Γαλλία για τα περίφημα μάλλινα υφαντά τους —το φλοκάτο, το κάλτσινο, το δίμητο— και τις περιζήτητες κάπες τους, τα αδιάβροχα της εποχής εκεί-

νης. Οι ευφυείς Συρρακιώτες και Καλαρρυτινοί ίδρυσαν μεθοδικά εμπορικά πρατήρια και καταστήματα των ειδών τους στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις: τη Νάπολη, τη Βενετία, την Τεργέστη, τη Βιέννη, τη Μόσχα κι επλούτιζαν.

Οι Καλαρρυτινοί δε υπήρξαν δημιουργικοί κι επιτυχείς έμποροι και σ' έναν άλλον παραγωγικό τομέα: στην ασημουργική και τη χρυσοχοΐα. Εδώ μάλιστα στάθηκαν και δάσκαλοι. Δημιούργησαν μία παράδοση και μια τεχνοτροπία με ξεχωριστό ρυθμό, που έμεινε και επηρέασε πολλούς κατοπινούς του είδους. Αναφέρονται μάλιστα μεγάλα ονόματα, όπως του Αθανασίου Τσιμούρη, του Διαμάντη Μπάφα κ.ά, που άφησαν έργα αξιοθαύμαστα και έκτακτης καλλιτεχνικής πνοής. Η κομψή γιαννιώτικη λαϊκή τέχνη, που είναι γνωστή στο πανελλήνιο η καλή της φήμη, πολλά χρωστά σ' αυτή την παράδοση του κεντήματος του ασημιού και στην τεχνοτροπία του, που δημιούργησαν οι καλαρρυτιώτες. Στα Γιάννινα, πράγματι, έρχονταν από παλιά Καλαρρυτινοί κι άνοιγαν καταστήματα κι εργαστήρια των ειδών αυτών. Στα εργαστήρια τούτα σφυρηλατούνταν με αγάπη η ωραία παράδοση, που χρόνο το χρόνο συνεχίζεται ακμαία μέχρι σήμερα.

Κάτω απ' τις προεκτάσεις τούτες, που χωρίζουν το Λάκμο απ' την αλυσίδα των τζιουμερκιώτικων κορφών, σκαρφαλωμένο στη βραχώδη κατακόρυφη ορθοπλαγιά τους —πραγματική αετοφωλιά— βρίσκεται το παλιό μοναστήρι της Κηπίνας*. Μία στενή πετρόσκαλα οδηγεί ακόμη από το δρόμο στη μονή τούτη, που προφύλαγε στα σκοτεινά χρόνια της σκλαβιάς, στα κελιά και στις μυστικές της κρύπτες, τους κυνηγημένους απροσκύνητους του τόπου μας.

Γυρίζοντας στα χωριά των Τζιουμέρκων, θάλεγε κανείς ότι πολύ δύσκολα εδώ πάνου, σ' αυτά τα δύσβατα και κακοτράχαλα μέρη, όπου η ελάχιστη γη είναι πολύ φτωχή για να θρέψει

* Χωριό ανάμεσα απ' τους Χρηστούς και το Ματσούκι, απέναντι απ' την Πράμαντα.

τους κατοίκους της, και πολύ απόμερη από άλλους εύφορους τόπους, θα μπορούσαν να υπάρξουν και μάλιστα ν' ανθίσουν κατά την αρχαιότητα και το βυζάντιο ανθρώπινοι οικισμοί και πολιτείες ονομαστές. Κι όμως εδώ ήκμασε το βασίλειο των Αθαμάνων κι οι αρχαίοι συγγραφείς μας μιλούν για τη δραστηριότητα των κατοίκων τους, τη συμμετοχή τους, συχνά, στα κοινά ελληνικά ζητήματα και την ανάπτυξη των όχι ασήμαντων πόλεων τους. Η Θεοδωρία, οι Γόμφοι, η Άκανθος ήταν εδώ ψηλά ζωηρά και πολυάνθρωπα (για τα μέρη και την εποχή εκείνη) κέντρα με κάστρα, ναούς, δημόσια κτήρια. Σε πολλά σημεία βρέθηκαν από τους ντόπιους αρχαία αντικείμενα, νομίσματα, αγάλματα, αλλού εντοπίστηκαν ίχνη οικισμών, ερείπια πανάρχαιων τειχών κλ, που μας προκαλούν εντύπωση. Έτσι, στην Προάμαντα, στη θέση «Παναγία», ανακαλύφθηκαν αρχαία τείχη και βρέθηκαν, πλήθος, νομίσματα, σπασμένα αγγεία, μικρά ή μεγαλύτερα αγάλματα, κεραμίδια κ.ά. Στους Μελισσουρούς, τ' απομεινάρια ενός αρχαίου συνοικισμού, κοντά στους Καλαρρούτες παρατηρήθηκαν θαυμαστά κυκλωπεία τείχη, καθώς και ερειπιώνας σημαντικής πόλης, στο Κουκούλι, παληό κάστρο, που ανήκε, πιθανώς, σε μια πόλη, στην Πλατανούσα, τη Χόσεψη, το Ρωμανό εντοπίστηκαν ή βρέθηκαν ερειπωμένα κτίσματα και διάφορα αντικείμενα των αρχαίων και βυζαντινών χρόνων.

Όλα τούτα μας κάνουν, πράγματι, εντύπωση και μας εκπλήττουν, γιατί δείχνουν με τον τρόπο τους τη ζωτικότητα, την προοδο και την προσαρμοστικότητα, με τα οποία χαρακτηρίζονταν εκείνοι οι παλιοί άνθρωποι, που κατοικούσαν μέσα σ' αυτά τα βουνά - οι αρχαίοι Έλληνες ηπειρώτες. Με την αγάπη τους για τη ζωή και τη θέλησή τους, με την κοινωνικότητα, προς την οποία έτειναν, καθώς και με την περιφρόνησή τους προς τη δυσκολία και την άβουλη αδράνεια, έχτισαν εδώ ψηλά, σε τούτα τα φαράγγια και τις ρεματιές, στις ράχες και στα μικρά τους λειβάδια, τον δικό τους μικρό κόσμο —τον πολιτισμό τους— κι έκαναν να ηχήσει η φωνή τους μέσα σ' αυτά τα όρη —τα Αθαμανικά— που πήραν τ' όνομά τους από κείνους.

ΚΟΝΙΤΣΑ

Η Κόνιτσα, η βορειότερη προφυλακή της Ηπείρου προς την Αλβανία, βρίσκεται εβδομήντα περίπου χιλιόμετρα από τα Γιάννινα. Χτισμένη στους πρόποδες του βουνού Γυμνάδι, στα μακρυνά αντερείσματα του Σμόλικα και της Τραπεζίτσας, δεσπόζει —βίγλα πραγματική— του εύφορου κάμπου, που πλαισιώνει από τα δυτικά και νότια την περιοχή της. Τα βουνά τούτα, καθώς και τα γειτονικά τους Γκαμήλα και Γράμμος, τα βουνά τούτα της βόρειας Πίνδου, που κυκλώνουν σαν πανύψηλα τείχη απ' όλες τις μεριές, έξω απ' τη νότια, την κονιτσιώτικη γη, προστατεύουν και από τους βορεινούς αγέρηδες την πόλη και το μικρό της κάμπο.

Η ιστορία της Κόνιτσας, ιδίως πριν την τουρκοκρατία, μας είναι σκοτεινή. Ο Πουκεβίλ, στηριζόμενος σε κάποιο σχετικό χωρίο της Άννας Κομνηνής, την ταυτίζει με τη μεσαιωνική Γλαβινίτσα, ενώ σύμφωνα με το Μελέτιο το Γεωγράφο, στην Κόνιτσα βρισκόταν η βυζαντινή Βελλά. Ο Ληκ, ο άγγλος περιηγητής του 19ου αιώνας, τοποθετεί στη θέση της την Ερίβοια. Στα χέρια των τούρκων η περιοχή έπεσε, σύμφωνα με την παράδοση, στα χρόνια του Σουλτάνου Μουράτ (1421-1451), πατέρα του Μωάμεθ του Πορθητή. Ο Ισαήμ, ο πρώτος ηπειρώτης αρνησίθρησκος, που ασπάστηκε τον ισλαμισμό —από το γειτονικό Λεσκοβίκι— συνέτεινε οπωσδήποτε με τις δραστηριότητές του στη γρήγορη εκτούρκεψη του τόπου.

Παίρνουμε απ' την ηπειρωτική πρωτεύουσα το δρόμο της Κόνιτσας. Αφήνουμε πίσω μας το γιαννιώτικο κάμπο, τον

φορτωμένο με καλοκαιρινό καρπό, με καλαμπόκι, σιτάρι κι οπωροφόρα δέντρα και φτάνουμε, μετά τις πρώτες ανηφόρες της Περιβλέπτου*, στις Καρυές*. Δίπλα μας, ο σκουροπράσινος, ο επιβλητικός όγκος του Μιτσικελιού, ο γιομάτος πουρνάρι κι ασφάκα, ως τις κορφές του.

Το Μιτσικέλι, το τρανό τούτο βουνό, που ξεκινώντας απ' το Δρίσκο φτάνει ως πάνου, τα υψώματα της Γκραμπάλας, κοντά στην Τύμφη και στα σύνορα του Ζαγοριού, σ' ένα πλάτος πενήντα περίπου χιλιομέτρων —το βουνό, που συντροφεύει τα Γιάννινα— ήταν κάποτε πυκνά δασωμένο. Δάση μεγάλα σκέπαζαν τις τεράστιες πλαγιές του, δάση με δρυς, ελάτια και καστανιές, καταλύμματα φυσικά των θηρίων και των αγριμιών της πλούσιας, τότε, ηπειρωτικής πανίδας. Οι τούρκοι όμως, επειδή είχε γεμίσει κλέφτικα λημέρια, τούβαλαν φωτιά και τα ρήμαξαν. Η λέξη εξάλλου «Μιτσκέλ» σλαβικά (οι Σλάβοι στο βυζαντινό πέρασμά τους μας άφησαν κάμποσα γλωσσικά απομεινάρια, που τα περισσότερα σχετίζονται —καθώς προέρχονται από λαό ποιμενικό και γεωργικό— με τη φύση και τη φυσική ζωή) σημαίνει «ασκουδοφωληά». Κι αρκουδοφωληές μόνο στα ισκιωμένα, πυκνά δάση των βουνών συναντούμε. Μαρτυρία τούτη πικρή και τεκμήριο του ολοζώντανου και πανέμορφου κάποτε βουνού. Τώρα, στο μεγαλύτερό του μέρος, στέκεται πανύψηλο και φαλακρό, σαν κεφάλι πελώριο προϊστορικού θηρίου, που τόχει ρημάξει κυριολεκτικά η κασσίδα.

Κι όμως από κείνη την τρανή συμφορά, που το σημάδεψε, πολλά θα μπορούσαν να ξαναγίνουν για να πρασινίσει...

Φεύγουμε απ' τα κράσπεδα του Μιτσικελιού, τραβάμε προς βορράν, προς τη Βελλά. Νά, δεξιά μας κιόλας η Γκραμπάλα, στην κορφή της οποίας ο στρατός μας, κατά τον πόλεμο του σαράντα είχεν αντιτάξει σφοδρότατη άμυνα, συντριβο-

* Χωριά του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων.

ντας τις πάνοπλες στρατιές του Μουσολίνι. Η μεραρχία «Φεράρα» τότε, καθώς κι η τεθωρακισμένη μεραρχία, που προπ-
 σάθησε να «σπάσει» το Καλπάκι, υπέστησαν από την άμυνά
 μας μεγάλη ήττα. Η απόκρουση τούτη των ιταλών καθώς και
 η πανωλεθρία τους —κατά το ίδιο χρονικό διάστημα— ψηλά
 στη Φούγκα* του Σμόλικα, υπήρξαν η πρώτη νίκη της Ελλά-
 δος, η πρώτη νίκη της απειλούμενης από τον Άξονα Ευρώπης,
 κι έπαιξαν οπωσδήποτε, το θετικό τους ρόλο στην πορεία του
 πολέμου: εμπύχωσαν τη μουδιασμένη Ευρώπη κι έδωσαν κου-
 ράγιο στους λαούς της ν' ανασυνταχθούν και να ξεκινήσουν
 πιο αποτελεσματικό αγώνα εναντίον των γερμανών και των
 συμμάχων τους ψηλά στα βουνά και στα πεδία των μαχών. Η
 δύναμη του ανθρώπου δε βρίσκεται στα πράγματα, που έχει
 παρά μέσα του. Η μικρή Ελλάδα συνέτριψε τότε έναν πραγμα-
 τικό Γολιάθ. Τον συνέτριψε γιατί είχε επίγνωση του δίκιου της
 και τούτο την έκανε παντοδύναμη.

Στο Καλπάκι, στην κορφή ενός επιβλητικού λόφου, θωρού-
 με τον μπρούτζινο ανδριάντα του Στρατιώτη-Φρουρού του πο-
 λέμου. Απέναντί μας, ως πέρα, τον Κασσιδιάρη το κατάφυτο
 από δάση βουνό που μας κλείνει το δυτικό ορίζοντα και μέχρι
 πάνω τη Νεμέρτσικα, κατά το βορρά, απλώνεται το Πωγώνι με
 τα χωριά του (τη Βήσσανη, το Δελβινάκι, την Πωγωνιανή, το
 Δολό....) τα χωριά του τα τρουπωμένα μέσα στις λαγκαδιές και
 τα οριά των ηπειρωτικών τούτων βουνών, στις ράχες και τα
 χαμλοτόπια. Απ' τη Ρουψιά κατάγονταν, ας θυμηθούμε, ο δυ-
 ναμικός αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων Βλάχος και στο γειτονικό
 Βασιλικό είδε το φως ένας απ' τους μέγιστους Πατριάρχες
 μας, ο Αθηναγόρας. Φαίνονται —κοντά μας— από δω, ψηλά
 σε μια πράσινη ράχη, τα Δολιανά, απ' τα σημαντικότερα πω-
 γωνοχώρια, πατρίδα του μεγάλου δασκάλου του Γένους Γεώρ-

* Ορεινό χωριό στους βόρειους πρόποδες του Σμόλικα, με υψόμετρο 1400 μ. περίπου.

γιου Γεννάδιου. Ο Γεννάδιος, κορυφαία προσωπικότητα στα σκληρά χρόνια του '21 και μετέπειτα, συνέβαλε αποφασιστικά με το δυναμισμό και τη βαθειά παιδεία του όχι μόνο στην πραγματική θεμελίωση της εκπαίδευσης στην πατρίδα μας μα και στην απελευθέρωσή της. Τρία ήταν τα πάθη του: η μόρφωση των υποδούλων, το μίσος του προς τη δουλικότητα, τη συναλλαγή και την πολιτική φαυλότητα και η δημιουργία μιας πολιτείας, που να στηρίζεται στον εθνικό μας χαρακτήρα κι όχι στον επίκτητο απ' τη μακραίωνη σκλαβιά μας ραγιαδισμό. Με στόχο την παιδεία στον τόπο μας —την παιδεία με την ευρύτερη έννοια του όρου— εργάστηκε αποτελεσματικά όσο κανένας άλλος, ίσως, απ' τους συγχρόνους του και το ίδιο καρποφόρα εργάστηκε ο Γεννάδιος και για τη μόρφωση του ελληνισμού των παροικιών. Χαρακτηριστικό της τήρησης στην πράξη των αρχών του είναι πως όταν ο τσάρος Αλέξανδρος του πρόσφερε τίτλο ευγενείας, ο Γεννάδιος αποποιήθηκε την τιμή. Κι όταν η βασίλισσα Αμαλία αποφάσισε να τον κάνει υπουργό Παιδείας, αρνήθηκε, με τη δήλωση πως δε μπορούσε να συνδεθεί με την κομματική φαυλοκρατία. Στα 1826, που ο αγώνας βρισκόταν σε μια πολύ δύσκολη καμπή κι η αναρχία είχε φουντώσει και τον είχε επικίνδυνα απειλήσει, ο Γεννάδιος με τη σοφία του και την πειθώ κατόρθωσε να συσπειρώσει πάλι τους πάντες γύρω απ' το μεγάλο στόχο και τη μεγάλη προσπάθεια, που συνεχίστηκε με πλούσιους καρπούς κι αποτέλεσμα. Ο «Γέρος του Μωρηά» θαύμαζε τον γνήσιο πατριωτισμό και τη μεγάλη προσφορά του Γεννάδιου προς το Έθνος κι αποκαλούσε το σοφό ηπειρώτη «πατέρα της πατρίδος». Στα 1854 ο Γεννάδιος γίνεται η ψυχή και ο Πρόεδρος της Επαναστατικής Επιτροπής της εξεγερθείσης Ηλείου. Όμως τον ίδιο χρόνο, χτυπημένος από τη χολέρα, που θέριζε τότε τον τόπο, και πικραμένος μαζί απ' την αποτυχία της επανάστασης στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ήπειρο, πεθαίνει στην αττική γη.

Κοντά στο Καλπάκι βρίσκεται και η μονή της Βελλάς. Χτι-

σμένη πριν απ' το 1700, κατά πάσα πιθανότητα, δίπλα στα ερείπια της βυζαντινής πόλης Βελλά, που ήκμασε ως έδρα επισκοπική κατά τον 13ο αιώνα, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, τόσο για τις ζωγραφίες των ελλήνων φιλοσόφων και τις άλλες αγιογραφίες στο εσωτερικό του ναού, όσο και ως αρχιτεκτόνημα. Παρατηρούμε τις φιγούρες και τις σοβαρές όψεις των φιλοσόφων, τις φτιαγμένες σύμφωνα με τα δεδομένα της βυζαντινής Τέχνης, τη συγκρατημένη γραμμή τους, τα πλούσια χρώματα, τις πτυχώσεις των ρούχων....

Η βυζαντινή τέχνη, κράμα επηρεασμών ριζικά διαφορετικών βάσεων —περσικών, συριακών και περισσότερο ελληνικών— και με τους περιορισμούς, που το καινούριο πνεύμα, που την ενέπνευσε —το χριστιανικό— της επέβαλε, τόσον στη φόρμα όσο και στο περιεχόμενο, κατόρθωσε, παρ'αυτά, σχετικά γρήγορα, όχι μόνο να δημιουργήσει δικό της ξεχωριστό ύφος μα και να φτάσει συγχρόνως στα ύψιστα επίπεδα της παγκόσμιας ζωγραφικής τέχνης, δημιουργώντας κορυφαία μεγαλουργήματα του πολιτισμού. Ο 13ος και 14ος αιώνας ήταν, ειδικότερα, η εποχή της δημιουργικής της έκρηξης, κατά την οποία η βυζαντινή ζωγραφική —κι ως την επόμενη εκατονταετηρίδα— έφτασε το απόγειό της. Μορφές εξέχουσες καλλιτεχνών, όπως του Πανσέληνου, του Θεοφάνη Στρελίτζα, του Θεοφάνη του Έλληνα*, παρουσιάζονται τότε και σφραγίζουν με το δυνατό κι εμπνευσμένο τους έργο, τη βυζαντινή τέχνη, δίνοντας της καινούριες —πραγματικά— διαστάσεις.

Κι αργότερα η βυζαντινή τεχνοτροπία ήταν αυτή που στάθηκε ο πρώτος δάσκαλος ενός από τους μεγαλύτερους ζωγράφους όλων των εποχών —του Ελ Γκρέκο— κι αυτή τον οδήγησε να βρει το μοναδικό, το ανεπανάληπτο ύφος του —ένα ρω-

* Ο Θεοφάνης ο Έλληνας πήγε στα τέλη του 14ου αι. στη Ρωσία κι έγινε ο θεμελιωτής της ρώσικης ζωγραφικής και μία απ' τις ηγετικές φυσιογνωμίες της χώρας τούτης.

μαλέο ύφος γεμάτο έξαρση και πνεύμα— που στάθηκεν η μακρυνή αφετηρία του εξπρεσιονισμού και της σύγχρονης ζωγραφικής.

Η τοποθεσία της Βελλάς είναι πολύ ειδυλλιακή: στα πόδια της ρέει ο βαθίσκιωτος Καλαμάς με τις καταπράσινες πηγές του λίγο πιο πάνω, ενώ η μονή, πλαισιωμένη από βλάστηση, βρουσομάνες και περιβόλια, δεσπόζει ενός θαυμαστού τοπίου, στο οποίο περισσεύουν οι καταπράσινοι γήλοφοι και τα πυκνά ζαρώματα της γης (μα που θα μπορούσε, παραταύτα, να ήταν περισσότερο καλλιεργημένο).

Μπαίνουμε —πιο πάνω— σε μια κλεισούρα με στροφές. Σκαρφαλώνουμε (με το αυτοκίνητο, που αγκομαχά) στη Βίγλα. Βουνά παρουσιάζονται μπροστά μας, η φύση αγριεύει. Βλέπουμε τριγύρω μεγαλοπούλια να φτεροκοπούν, σαν άρχοντες, αργά-αργά και να ζυγιάζονται στους ουρανούς. Τα θωρούμε να κοιτούν λαίμαργα τον περικό, μ' ένα μάτι σαν αστρίτη, έτοιμα να χυμήξουν σε κάποιο ξεμοναχιασμένο πρόβατο, σε κάποιο μικρό ζώο, που βόσκει αμέριμνο στις πλαγιές.

Τα σαρκοβόρα τούτα όρνια, τα γεράκια, οι αετοί, έχουν την τακτική τους: αφού «ματιάξουν» το (σίγουρο) θύμα τους, ορμούν κατόπι σαν αστραπή κι αρπάζοντάς το με τα δυνατά τους νύχια. Σηκώνονται ψηλά και τ' αφήνουν να πέσει και να γκρεμοτσακιστεί σε βράχια και σε χαράδες. Πάνε τότε και το καταβροχθίζουν με την ησυχία τους. Στ' απόκρημνα κι επικίνδυνα «περάσματα» των κοπαδιών γυροφέρουν (σαν οι γλάροι πίσω απ' τα καράβια) μην τύχει και γλιστρήσει κάνα πρόβατο στο γκρεμό να ορμήσουν να το κατασπαράξουν.

Η σκληρή πάλη για την επιβίωση, που σφυρηλάτησε μέσα στις άπειρες χιλιετηρίδες της προϊστορίας τα είδη, δίνοντάς τους συνάμα τη θαυμαστή ποικιλία στον πλανήτη μας, πλάθει και διαμορφώνει συνεχώς και σύμφωνα με τη θεμελιακή αναγκαιότητα ενός επίπονου επηρεασμού της φύσης πάνω στα

όντα, την κληρονομική ουσία του ενόργανου κόσμου, που μέσα απ' το πρίσμα του ατέλειωτου χρόνου, που κυλά, δε μένει ποτέ σταθερή. Μας φαίνεται τέτοια γιατί τη βλέπουμε με το μάτι της στενής ανθρώπινης διάρκειας. Πράγματι, η φύση είναι η μάνα της κληρονομικότητας. Το περιβάλλον. Η σκληρή πάλη, που αναγκαστικά κάνουν τα μεγάλα σαρκοβόρα μα και τα μικρά, τα όπλισε με ρωμαλέο κορμί και δυνατή κι άγρια ψυχή. Έδωσε στον αητό και το λιοντάρι τη σωματική δύναμη και το σθένος και τὰ 'κανε βασιλιάδες. Τα μη σαρκοβόρα, που δεν αντιμετωπίζουν παρόμοιες αντιξοότητες στον αγώνα αυτόν, είναι ως επί το πλείστον ανίσχυρα σωματικά και (περισσότερο) ψυχικά. Κατά παρόμοιο μάλιστα τρόπο μπορούμε να πούμε πως ο πολλαπλασιασμός των ειδών σχετίζεται, ίσως, (βρισκόμενος σε αντίστροφη αναλογία με το σωματικό τους μέγεθος) με τους κινδύνους, που αντιμετωπίζει η επιβίωσή τους και τη σωματική τους μικρότητα: Όσο πιο ανίσχυρα — μικροσκοπικά κλ.— τα ζώα και τα φυτά, τόσο και περισσότερους απογόνους τη φορά (και περισσότερες φορές στον κάθε τους κύκλο) δημιουργούν.

Στην Ήπειρο το ταξίδι είναι ένα συνεχές σφυροκόπημα αιφνιδιασμών: Βουνά τρανά, δασωμένα, χαράδρες, κάμποι και γυαλοί. Τοῦτο ακριβώς είναι και το μυστικό της σπάνιας ομορφιάς της. Η έντονη και εντυπωσιακή εναλλαγή του χώρου, η αδρή ποικιλία του. (Πίσω από κάθε λόφο, από κάθε στροφή κρύβεται κι ένας ολόκληρος κόσμος). Κι ο άνθρωπος, πούναι πλασμένος για την αναζήτηση, νιώθει να θέλγεται απ' τη γραφικότητα ενός τέτοιου κόσμου και να βρίσκει τον εαυτό του περισσότερο στα δύστροπα σκαμπανεβάσματα της γης — στα βουνά και τους λόφους της— παρά στην πλαδαρή πεδιάδα, τη γιομάτη νύστα, που δεν έχει να του προσφέρει (καθώς δεν του κρύβει) τίποτα.

Βρισκόμαστε στην κορφή της Βίγλας: μπρος μας —κάτω απ' τα πόδια μας— ο καταπράσινος κάμπος της Κόνιτσας, ο

φορτωμένος με πλούσιο, μελωμένο καρπό —ροδάκινο, πετροκέρασο και πεπόνι— και στις εσχατιές του, πέρα στους πρόποδες του βουνού Γυμνάδι, η Κόνιτσα, που λιάζεται οκνά στο ζεστόν πρωινό ήλιο του καλοκαιριού. Ο κάμπος τούτος είναι ευλογημένος σα μικρό παιδί. Χρόνια και χρόνια με συντροφιά το Βοΐδομάτη και τον Αώο —τ' αδέρφια του— που κατεβαίνουν πάνω απ' τα ψηλά βουνά, χρόνια και χρόνια παίζουν τρελά και κυνηγιούνται.

Στις παρυφές των τεράστιων κορφών, που τον πλαισιώνουν και τον προστατεύουν απ' τους ψυχρούς χειμερινούς αγέριδες —της Γκαμήλας, του Μπουραζανιού και των κοιτών γειτονικών βουνών— τριγύρω τους, ο κάμπος τούτος έχει βιγλάτορες πιστούς, μάτσο χωριά, που ζουν απ' τα χουσά γεννήματά του: την Κλειδωνιά, τη Μελισσόπειρα, τ' Αηδοχώρι, τη Μολυβδοσκεπάστη (με το αρχαίο μοναστήρι της Παναγιάς), το Μάζι.

Πίσω μας, οι μουντές κορφές του Τόμαρου, στο βάθος, και του κοντινότερου Μιτσικελιού, η Βελλά και τα δαδώδη υψίπεδα του Πωγωνίου. Δεξιά μας, το βουνό της Γκαμήλας, πανύψηλο, τιτανικό, προβάλλει μπρος μας σα θηρίο —σχεδόν το πιάνουμε— είναι έτοιμο, θαρρείς, να πέσει και να καταπλακώσει τον κόσμο! Θωρούμε με δέος τους φοβερούς του «πύργους» —τους «πύργους του Παπίγγου— κέρβερους, που φυλάνε το Ζαγόρι, κολοσσιαίους, ψηλά από τα κεφάλια μας, με το Πάπιγγο, τρυπωμένο —κάτω— στα πέτρινα σκέλια τους. Δίπλα σχεδόν, χάσκει θεόρατος και μεγαλοπρεπής, με τις επιβλητικές ορθοπλαγιές του, που διαβρώνοντας βαθειά ως τα έγκατά του τη σκληρή σάρκα του βουνού, φτάνουν μέχρι πέρα —το κεντρικό Ζαγόρι— ο Βίκος, το ξακουστό φαράγγι. Ακριβώς εδώ —στην έξοδό του— μέσα σε μια φύση μακαριστή, προικισμένη με μια σπάνια ομορφιά, βρίσκεται η παραδεισένια κοιλάδα του Βοΐδομάτη.

Κατεβαίνουμε το δρόμο της Βίγλας (θωρούμε από δω, κατά το βορρά, μακρυνά, τη φιγούρα του Γράμμου, με τις κορφές της τυλιγμένες σ' άσπρα παχειά σύννεφα, παρακάτω, στις ράχες και στις πλαγιές φωληάζουν τα καταπράσινα χωριά του: Οι Χιονιάδες, η Αετομηλίτσα, το Κεφαλοχώρι κλπ, τ' αρβανίτικα, κατόπιν, αγριοβούνια, με τη Νεμέρτσικα και το Λεσκοβίκι -κοινά μας), φτάνουμε στο Βοΐδομάτη. Μπροσ μας, ο καταφοροτωμένος κάμπος, στρατειές δέντρων παρελαύνουν και παρελαύνουν, η Κλειδωνιά, φορτηγά πηγαινοέρχονται στα περβόλια να γεμίσουν ροδάκινο και πεπόνι και τραβούν για τις πόλεις. Η επιστήμη τα τελευταία χρόνια κάνει θαύματα: κατόρθωσε να αυξήσει τη γεωργική παραγωγή σε μεγάλα μέτρα. Το κατόρθωσε όμως, επεμβαίνοντας στους προαιώνιους ρυθμούς της φύσης. Της μάνας μας φύσης, που μόνη αυτή ξέρει πώς να τρέφει και να προστατεύει σοφά τα παιδιά της. Δυστυχώς, εμείς, παραμερίζοντας τη μάνα μας στο έργο της τούτο, προτιμήσαμε τη μητριά μας...

Βρισκόμαστε κάτου απ' το μεγάλο πέτρινο γεφύρι της Κόνιτσας. Θαυμάζουμε το επιβλητικό του τόξο, που σηκώνεται τολμηρό, με πολύ μαστοριά, απ' τα ρείθρα του Αώου και στεργιώνει το σπουδαίο έργο. Καμωμένο στα μέσα του 19ου αιώ-νος απ' τον πρωτομάστορα της Πυρσόγιαννης Ζιώγα Φρόντζο, έδωσε ζωή στην πόλη τούτη και την περιοχή της, που τον καιρό εκείνο βρισκόταν σε ξεχωριστή εμπορική ακμή. Χρόνια και χρόνια, πράγματι, η Κόνιτσα, ήταν το κέντρο μιας μεγάλης ζωντανής περιοχής και στο ξακουστό της στην Ήπειρο παζάρι συγκεντρώνονταν πλήθος κόσμου απ' το Λεσκοβίκι, το Ζαγόρι κι απ' τη Μακεδονία ακόμη και τη Θεσσαλία, που πουλούσε τις προμάτειες του σε ντόπιους και ξένους, που το επισκέπτονταν. Ξακουστά ήταν και τα βυρσοδεψεία της Κόνιτσας, και τα κτηνοτροφικά της προϊόντα. Ψηλά στα βουνά της, στους καταπράσινους βοσκοτόπους, έβοσκαν εκατοντάδες χιλιάδες κοπάδια γιδοπρόβατα, που έδιναν με τις πρώτες ύλες τους —δέρ-

μα, μαλλί και γάλα— ζωή στην οικονομία του τόπου. Η ορεινώτατη τούτη επαρχία φυσικό ήταν να στέλνει τα παιδιά της και στην ξενητεία. Η όμορφη μα σκληρή της γη δεν μπορούσε εύκολα να θρέψει τους πληθυσμούς της. Έτσι, από παλιά έχουμε εγκαταστάσεις Κονιτσιωτών στην Αμερική, την Ευρώπη και την Αφρική, που πρόκοψαν και γυρίζοντας βοήθησαν με την επιχειρηματική τους, πια, δραστηριότητα την πατρίδα τους την Ήπειρο (πυργιώτες π.χ. βουρμπιανίτες, αετομηλιτσώτες κ.λ. που διαπρέπουν τώρα στον τόπο τους).

Το γεφύρι είναι παράγων πολιτισμού —τούτο ισχύει (για προφανείς λόγους) περισσότερο για τον παλιό καιρό— κι εδώ στην Ήπειρο, όπου οι κλεισούρες και τα ποτάμια ξεφυτρώνουν σε κάθε γωνιά του εδάφους, το χτίσιμο των γεφυριών, στα δύσβατα τούτα μέρη, ήταν θέμα επιβίωσης για τον ντόπιο πληθυσμό. Γι' αυτό ακριβώς στο χώρο τούτον έχουμε τα περισσότερα αλλά και τα ωραιότερα γεφύρια. Δημιουργικό πραγματικά έργο το γεφύρι του παλιού καιρού, ήταν από τα δυσκολότερα, με τα οποία καταπιάνονταν οι μαστόροι μας. Με γη σαθρή, που δεν θεμελιωνόταν εύκολα (προκειμένου μάλιστα περί των πολύτοξων γεφυριών η στερέωση των θεμελίων ήταν μεγάλο κατόρθωμα), με χτίσιμο εξίσου δύσκολο, συνιστούσε το παραδοσιακό γεφύρι σπάνιο αρχιτεκτονικό άθλο. Ο πρωτομάστορας, που μόνος σήκωνε το βάρος όλων τούτων των αντιξοοτήτων —το βάρος του σχεδίου και του χτισίματος του γεφυριού— έπρεπε πραγματικά νάχει στόφα προικισμένου και σοφού ανθρώπου. Όμως αυτός ο τόπος, που έβγαζε πληθυσμούς ολόκληρους μαστόρων —μαστόρων, που γέμισαν με τα έργα τους τα Βαλκάνια και την Ελλάδα— έβγαλε και σπουδαίους πρωτομαστόρους. Μαστορομάνες μεγάλες ήταν στα παλιά χρόνια η Κόνιτσα —πρωτίστως— και τα Τζιουμέρκα. Πράγματι, αυτές οι δυο ηπειρωτικές περιοχές τροφοδοτούσαν τη χώρα μας με μαστόρους που μάθαιναν την τέχνη τους και στους άλλους: στους ρουμελιώτες, μωραϊτες κ.λ. Οι καλύτεροι

μωραΐτες μαστόροι —οι λαγκαδιανοί— είχαν δασκάλους τους ηπειρώτες. Μαστοροχώρια της Κόνιτσας ξακουστά ήταν η Βούρμπιανη, η Πυρσόγιαννη, ο Πύργος, η Μόλιστα, η Καστάνιανη, η Φούρκα, το Κεράσοβο κ.λ. Οργανωμένοι σε συνάφια, οι ξωμάχοι τούτοι των ορεινών μας οικισμών, γύριζαν την Ελλάδα και το εξωτερικό, μιλώντας μάλιστα και συνθηματική μεταξύ τους γλώσσα, τα «κουδαρίτικα». Γύριζαν στα ξένα, χτίζοντας σπίτια κι εκκλησιές, σχολειά και γεφύρια κι αποτυπώνοντας στην πέτρα με μεράκι και γνήσια, συχνά, τέχνη, αυθόρμητα κι ατόφια, τις πίκρες τους και τους καύμους, τις ελπίδες και τα κρυφά τους όνειρα. Με το απελέκητο αίσθημά τους —το γνήσιο— πελεκούσαν στις πόρτες, τα παράθυρα και τους καταπέτρινους τοίχους το κορμή της χολιασμένης πατρίδας....

Κοιτούμε, μπρος μας —απ' το γεφύρι— το φαράγγι του Αώου να ξανοίγεται ανάμεσα απ' τις φοβερές ορθοπλαγιές της Γκαμήλας και την Τραπεζίτσα —μεγαλοπρεπές, παραδεισένιο— και να χάνεται στις κατάπληκτες κλεισούρες του Δίστρατου* και των Πάδων*, στο βάθος, μακρυνά.

Θωρούμε κι αφουγκραζόμαστε από δω το τραχύ και θορυβώδες ρεύμα του ποταμού, που διασχίζει ορμητικός τη χαράδρα από πάνω, τα βουνά του Ανατολικού Ζαγορίου και φτάνει —πειθήνιος— κάτω απ' το γεφύρι, κοντά μας, στην άκρη του κάμπου. Σε λίγο θα σμίξει με το Βοΐδομάτη και το Δρίνο στην Αλβανία, θα πλουτίσουν στο διάβα τους και μ' άλλες τρανές φλέβες νερών, θα θεριέψουν, θα ποτίσουν κάμπους και πόλεις παλιές (την Κλεισούρα, την Προμετή, το Σελένιτσε, το Τεπελένι), θα τραβήξουν —ένα κορμί— προς την κοντινή θάλασσα.

Μια χλωρίδα και μια πανίδα καταπληκτική κοσμούν τις καταπράσινες πλαγιές του φυσικού τούτου ντοκουμέντου — του σπάνιου— ως τα βουνά, πάνω, της Βωβούσας**, ένας βιό-

* Κονιτσοχώρια, κοντά στα σύνορα της Μακεδονίας.

** Ζαγοροχώρι, κοντά στο Μέτσοβο.

τοπος πολύτιμος, που πρέπει να προστατευθεί πάση θυσία.

Στα δάση του, τα σκαρφαλωμένα στις πανύψηλες κλιτείες τους, τα γιομάτα μαυρόπευκο, ρόμπολο κι οξυά, ζουν, ακόμη και στους καιρούς μας, αγριοκάτσικα κι αρκούδες, ζαρκάδια, λύκοι κι αγριόγατες. Πραγματικός θρίαμβος της φύσης, μια περιοχή αμόλυντη, που θα ρεΐς, πετάχτηκε τώρα δα, απ' τη ζεστή μήτρα της γης! Πανίδα και χλωρίδα σοφά ταιριασμένες, δάση, κορφές και βρυχηθμοί αγριμιών, μουγκρίσματα, κρωξίματα και φλοίσβοι και φύλλων θροΐσμοι, βουητά και βουσομάνες, μια φαντασμαγορία και μια μουσική, που μόνο τ' άγιο ένστικτο τ' ουρανού μπορεί να δημιουργήσει!

Βλέπουμε δεξιά, στο βάθος στο φαράγγι —σαν αετοφωλιά— γραπωμένο σ' ένα θεόρατο βράχο, το μοναστήρι του Στομίου κι απάνω, στα ύψη, στην κορφή του βουνού —κορώνα— τη γρανιτένια μύτη της Γκαμήλας, σε 2.500 υψόμετρο, να βιγλίζει, σα Δίας, τον ορίζοντα. Δεν είναι πολλά στην Ευρώπη, για να μην πούμε σ' ολόκληρο τον κόσμο, μέρη παρόμοιου φυσικού κάλλους και σωστά έπραξε η Πολιτεία, που «χαρακτήρισε» την προικισμένη τούτη γωνιά της Ηπείρου «Εθνικό Δρυμό». Μέσα στον παράξενο κόσμο μας, τον διαρθρωμένο κατά τρόπο ανεπιθύμητο από τους πάντες, (που παραταύτα, τον δεχόμαστε δίκην θεϊκού κλήρου, χωρίς σχεδόν αντίσταση), περιοχές σαν την παραπάνω —στους χρόνους της παγερής τεχνολογίας μας— δεν είναι απλώς καταφύγια ζωής μα κάτι τραγικότερο: μέσα στο σπίτι της καταφύγια της —ίδιας της— φύσης.

Μπαίνουμε στην Κόνιτσα. Σπίτια καινούρια και παλιά —ανάκατα— μπουχαρίδες που καπνίζουν, φράχτες κι αυλές με δέντρα και λουλούδια, ξωμάχοι, ένας κόκορας μας καλωσσωρίζει σε μια πόρτα. Φτάνουμε στο κέντρο. Βαθύσκιωτα πλατάνια, μαγαζιά, κόσμος. Παζάρι σήμερα στην Κόνιτσα και κατέβηκαν τα χωριά απ' το Σμόλικα, το Γράμμο και το Μπουραζάνι να ψωνίσουν. Μας κάνει εντύπωση στην αγορά η παραδοσιακή αρχιτεκτονική, που προσπαθούν να διασώσουν τα δημό-

σια κτήρια της Κόνιτσας. Στέγες όμορφες, στρωμένες με βουνίσσιες σταχτιές πλάκες της περιοχής, τοίχοι ολοπέτρινοι, συχνασιά και καμάρες και γραφικά σιδερόπλεχτα παράθυρα. Παράδειγμα ενός μέτρου, που μπορεί να μας οδηγήσει στο ν' αποκτήσουμε και στη χώρα μας ένα ύφος στο σχέδιο του χτισίματος, (όχι το ίδιο μα) στηριζόμενο στις ζεστές φόρμες του παρελθόντος, στις ατόφιες, σαν τη φύση, κι αβίαστες μορφές, που επεκράτησαν αιώνες στον τόπο τούτο, δίνοντας υπόσταση και ζωή στο σπίτι, στο γεφύρι, στην εκκλησιά.

Η Ήπειρος είναι η γη των ευεργετών. Η πρωτεύουσά μας κυρίως, βρίθει πλήθους έργων-προσφορών σημαντικών των μεγάλων ανδρών της γεμάτης πέτρα χέρσας τούτης περιοχής της χώρας μας. Στο κέντρο της Κόνιτσας βρίσκεται η «Αναγνωστοπούλειος Σχολή». Πρόκειται για επιβλητικό κτίσμα -προσφορά του περιφανούς ζαγορίσιου Μιχαήλ Ανάγνος (Αναγνωστόπουλου) στη βασική παιδεία των αγροτοπαιδων της Ηλείου. Ξεκινώντας απ' το Πάπιγγο του Ζαγοριού στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνας και μετά από φιλοσοφικές σπουδές στην Αθήνα, κατά τις οποίες διέπρεψεν, ο Αναγνωστόπουλος φτάνει, με προτροπή του παγκοσμίου κύρους ανθρωπιστού και φιλέλληνα Σάμουελ Χάου, στη Βόρειο Αμερική, όπου, ύστερα από μια γοργή σταδιοδρομία ανόδου, γίνεται γενικός Διευθυντής του περίφημου Ινστιτούτου Perkins για τυφλούς και κωφάλαλους. Ως διευθυντής της Σχολής Perkins ο Ανάγνος, με τις ικανότητες και τη θέληση, που τον χαρακτηρίζει, συμβάλλει, περισσότερο από κάθε άλλον στον κόσμο, στη λύση προβλημάτων, που σχετίζονται με την παιδεία και τη διαβίωση των ενδεών τούτων συνανθρώπων μας, κρινόμενος δίκαια από τους ξένους ως «ο κορυφαίος διεθνώς εκπαιδευτής» τους. Βελτιώνει, έτσι, και τελειοποιεί το εκπαιδευτικό σύστημα των τυφλών και κωφαλάλων, ιδρύει καινούριες σχολές και αφιερώνεται με πάθος χρόνια και χρόνια στην προώθηση των σοβαρών τους ζητημάτων.

Τίποτε, πράγματι, δε μπορεί να εμποδίσει μια αποφασισμένη και φλογερή καρδιά. Μια μεγάλη, μια δυνατή ιδέα θα σε φέρει οπωσδήποτε στο στόχο σου αλλά πάντα με τη συνδρομή του πάθους. Όμως ένα ρωμαλέο συναίσθημα, μια πλούσια και πάλλουσα καρδιά καμιά δύναμη δε μπορεί ποτέ να καταπνίξει. Το πάμφτωχο κι ορφανό παιδί του Ζαγοριού ένιωσε μες στην καρδιά του —τη γεμάτη πόνο— τις καρδιές των δυστυχημένων πλασμάτων και το φως της —βάλσαμο παρήγορο— έπεσε και μαλάκωσε κάπως τη φρικτή κι άγρια σκοτεινιά, που τις τυλίγει.

Η περιοχή της Κόνιτσας έβγαλε μαστόρους. Έβγαλε όμως και αγιογράφους. Επισκεφτόμαστε τον Αη-Γιώργη, ένα μοναστήρι παλιό, σε μια γραφική ειδυλλιακή, με ισκίους και νερά, τοποθεσία, στα κράσπεδα της πόλης. Μπαίνουμε στη μικρή εκκλησιά αμίλητοι —σχεδόν εκστασιασμένοι— πούναι γεμάτη από εικόνες και αγιογραφίες χιονιαδιτών ζωγράφων. Οι Χιονιάδες, χωριό σκαρφαλωμένο ψηλά, στις βόρειες ανατολικές κλιτείες του Γράμμου, είχαν, κατά τους χρόνους της σκλαβιάς, παράδοση στη ζωγραφική. Παρουσιάζονται τότε οικογένειες ολόκληρες ζωγράφων, όπως οι Πασχαλάδες, οι Μαρίνηδες, καθώς και μεμονωμένοι άλλοι χιονιαδίτες, που ιστορούν πλήθος από εκκλησιές όχι μόνο στο χώρο της Ηπείρου μα και στη Θεσσαλία, Μακεδονία κ' αλλού. Ο 18ος αιώνας, κυρίως, είναι ο αγώνας της ακμής της χιονιαδίτικης ζωγραφικής. Γιατί τότε παρουσιάζονται και οι περισσότεροι χιονιαδίτες αγιογράφοι. Η χιονιαδίτικη τέχνη, που δεν περιορίζονταν μόνο στην αγιογραφία (ναού και φορητών εικόνων) μα και στο κόσμημα και τη διακόσμηση του ενδύματος, δημιούργησε εντέλει κάποια δικά της χαρακτηριστικά, που δίκαια οι ειδικοί μιλούν σήμερα για χιονιαδίτικη σχολή αγιογραφίας και ζωγραφικής.

Περπατούμε στα γραφικά στενά της Κόνιτσας και βλέπουμε στα παλιά σπίτια, στα παλιά μεγάλα της αρχοντικά, την

ιστορική της φυσιογνωμία. Τότε, που η πόλη ήταν το κέντρο μιας σημαντικής περιοχής κι ένα σεβαστό αρχοντολόι του δυνάστη (μπέηδες, καϊμακάμηδες κ.λ.) και οικογένειες - τζάκια, πούχαν ριζώσει εδώ λόγω της μεγάλης ακμής της, της έδιναν το ξεχωριστό στίγμα της. Τότε η Κόνιτσα αριθμούσε 8.000 κατοίκους. Με σφριγηλό εμπόριο, σπουδαίες σχολές και σπουδαίους και σοφούς δασκάλους, όπως τον Κοσμά το Θεσπρωτό, το Γ. Μόστρα κ.ά., συμμετείχε και τούτη στη μεγάλη άνθηση —πολιτισμική και οικονομική— της Ηπείρου, που έκανε στους χρόνους της δουλείας την άγονη αυτή περιοχή την πλέον γόνιμη και καρποφόρα του Ελληνισμού στις επιστήμες, την παιδεία και τα πλούτη. Νά, το σπίτι της Χάμκως (της μάνας του Αλή πασά), που υψώνεται επιβλητικό σαν πύργος και δεσπάζει ακόμη στην κορυφή της Κόνιτσας. Το αρχοντικό του Χουσεϊν μπέη —πιο κάτω— πνιγμένο στους κισσούς, το τζαμί του Σουλεϊμάν του μεγαλοπρεπή, στην άκρη της πόλης.... Ένας κόσμος σκυθρωπός και σιωπηλός, ένας κόσμος, που κρύβει, πράγματι, μέσα του πυκνότητα ζωής, φορτώματα πόνου, πίκρα συσσωρευμένη, εξάρσεις, άχθος. Ένας κόσμος χθεσινός και σημερινός.....

ΠΑΡΓΑ - ΣΟΥΛΙ

Η μικρή πόλη της Πάργας, χτισμένη στις δυτικές ηπειρωτικές ακτές, είναι τόσο πλούσια σε ομορφιά όσο και σε ιστορία. Δεμένη η μοίρα της με τη μοίρα ολόκληρης της άγονης και απόμακρης τούτης γωνιάς της χώρας μας, τράβηξε στους σκοτεινούς αιώνες της σκλαβιάς της δεινά τρανά και πλήρωσε με πολύ πόνο και θρήνο την περηφάνια και το αγέρωχο πείσμα των κατοίκων της. Τιμωρήθηκε από τους δυνάστες της μα δεν ταπεινώθηκε. Προπηλακίσθηκε, ακυσοδοδέθηκε, βέβαια, φρικτά και —το χείριστο όλων— σύρθηκε σε βρωμερά παζαρέματα, σαν ο έσχατος των δούλων και πουλήθηκε στους τούρκους του Τεπελενλή από τους αγγλέζους, που την κατείχαν εκείνη την εποχή - στα 1819. Είναι τούτο το πεπρωμένο κάθε πληθυσμού με ελεύθερο φρόνημα. Η στάση της, μολαταύτα, υπήρξεν υψηλή. Αξιοπρεπής. Γιατί οι παργινοί ξέθαψαν, πριν μισέψουν, τα κόκαλα των προγόνων τους και τα κάψαν, για να μην τα ποδοπατήσουν, μην τα μολύνουν οι κατακτητές. Και τα σπίτια τους τα κάψαν και κείνα. Και φύγαν.

Κι εδώ, σ' αυτούς τους λόγγους, τα βουνά και τις ακρογιαλιές, όπου αντηχούν —θαρρείς— ακόμα οι κρότοι απ' τα καρυοφύλλια κι ο αγέρας είναι βαρύς, νομίζεις, από το μπαρούτι, εδώ σ' αυτά τα πέτρινα βουνά και στις ράχες, που τα λαγγάδια, τα ζώα κι οι άνθρωποι ζουν δεμένα σαν μια οικογένεια, ο τόπος κι ο κόσμος πλάστηκε όλος ο ίδιος: λεβέντικος και σκληροτράχηλος. Τα δυσπρόσιτα όρη, τα άγονα, τα σκοτεινά φαράγγια κι οι σκληρές κι άκαρπες ράχες —η στείρα γης—

ήταν ο περισσότερος κλήρος τούτης εδώ της μικρής επαρχίας. Μ' αυτό ζούσε. Πάμφτωχος. Πάμφτωχη κι αυτή. Κι όμως, πόσο τον πονούσαν οι παργινοί και παραπάνω οι σουλιώτες, πιο κει, τον άγονο, πικρό τους τόπο. Ίσως γι αυτό ακριβώς. Γιατί τους έφερε τη στέρηση. Τον ένιωθαν, έτσι, περισσότερο. Δέονταν πιότερο μαζί του. Τον είχαν ολότελα δικό τους....

Η Πάργα, που απέχει από τα Γιάννινα κοντά 130 χιλιόμετρα και 60 χιλιόμετρα από την Ηγουμενίτσα, είναι μια πραγματική Εδέμ για τον ξένο. Κομψή κι ασπρόχτιστη, με τα μικρά, χαριτωμένα σπίτια της, τ' ασβεστωμένα, ίδια περιστέρια, χωμένα στο μικρό θαλασσινό της κόρφο, αγναντεύει, θαρρείς, πέρα τη Μάλτα κι απέναντί της τους κοντινούς Παξούς κι Αντίπαξους. Με το παλιό της κάστρο, τους παστρικούς και γραφικούς της δρομάκους, τον επαρκή ξενοδοχειακό της εξοπλισμό, το πράσινο που τη στεφανώνει ως πάνω, ψηλά, το βουνό της, γοητευτικά, μα περισσότερο απ' όλα, με την καθάρια, λαγαρή της θάλασσα και τις ξακουστές εκπληκτικές ακρογιαλιές της, η Πάργα είναι μια από τις πιο χαρismaticές περιοχές της Δυτικής Ελλάδας: σα φυσήξει το καλοκαίρι, μεταμορφώνεται σε μάγισσα.... Ο βαθύσκωτος ελαιώνας, η παραδοσιακή της όψη και μια θάλασσα πραγματικά αλλοιώτικη, η παράξενη ατμόσφαιρα καθώς πέφτει το δείλι κι ο ήλιος κατακόκκινος, σαν τριαντάφυλλο, βυθίζεται στο πέλαγος, σου μένουν αξέχαστα....

Απ' τα Γιάννινα μπορούμε ν' ακολουθήσουμε δυο αυτοκινητόδρομους για την Πάργα. Τον ένα μέσω Ηγουμενίτσας (ή πριν απ' αυτή, στρίβοντας απ' τη Μενίνα* για την Παραμυθιά) και τον άλλον, πούναι κι ο κοντινότερος για τους δεινοπαθόντες αθηναίους, περνώντας απ' το Λούρο, χωριό έξω απ' την Πρέβεζα και στρίβοντας δεξιά.

Ο προσιτότερος είναι ασφαλώς ο δεύτερος. Αποφεύγουμε,

* Χωριό της Θεσπρωτίας στις δυτικές παρυφές του Κορούλα.

κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα πλήθος ορεινών όγκων, όπου αγκομαχά, συχνά, το αυτοκίνητο, στροφές, που απαιτούν προσοχή και ταλαιπωρία.

(Πρέπει να θυμούμαστε ότι η Ήπειρος, που συγχρόνως στερείται τρένου, παραμένει, παρότι προκλητικά αδίκως, συγκοινωνιακά η πιο καθυστερημένη περιοχή της χώρας μας). Ο άλλος δρόμος, άνετος και βατός, πάντα με τα ελληνικά μέτρα, με λιγοστές, μπορούμε να πούμε, ορεινές διαβάσεις, σε φέρνει μέσα από μια πληθώρα γραφικών τόπων και ποικίλων όμορφων περιοχών στον προορισμό σου.

Ξεκινάμε, έτσι, από την πρωτεύουσα της Ηπείρου, παίζοντας το δρόμο προς Πρέβεζαν. Μετά τις πρώτες ανηφόρες της Κανέτας, κάτω απ' την επιβλητική Ολύτσικα*, ακολουθούμε το βουερό ποτάμι του Λούρου, που για αρκετά χιλιόμετρα μας συντροφεύει μαζί μ' ένα συνεχιζόμενο βαθύσκιο πλατανόρεμα, που δεν έχει και πολλά να ζηλέψει απ' τα ξακουστά θεσσαλικά Τέμπη. Βουνά μεγαλοπρεπή, ράχες και κλεισούρες, χωριά σκαρφαλωμένα σαν αγριοφωληές στις απότομες κλιτείς, δάση, ένας γραφικός κόσμος παρουσιάζεται συνεχώς μπροστά μας! Προς τα αριστερά —πέρα— και μέχρι τη Φιλιππιάδα, ξεκινώντας σχεδόν απ' την Κανέτα, συνεχίζεται στείρο και τραχύ, το Ξηροβούνι. Φτάνουμε στην Κλεισούρα** και στα πλούσια περβόλια της Γωνιάς και της Παντάνασσας.

Κατόπιν, αφήνοντας τη Φιλιππιάδα και στρίβοντας δεξιά (δίπλα μας σ' έναν πράσινο λόφο δεσπόζει της περιοχής το κάστρο των Ρωγών), περνούμε τον μικρό Πρεβεζιάνικο κάμπο (βλέπουμε μπρος μας το γόνιμο πορτοκαλαιώνα του, που θα μπορούσε, παραταύτα, νάταν περισσότερο μεγαλύτερος, περισσότερο προσοδοφόρος) και φτάνουμε κάτω απ' τον βαρύνισκιο του Ζαλόγγου. Στις πλαγιές του, σε μια καταπληκτική

* Άλλη ονομασία του Τόμαρου.

** Τοποθεσία κοντά στο χωριό Κουκλέσι.

στρατηγική θέση, βρίσκεται η αρχαία Κασσώπη, σημαντική ηπειρωτική πόλη, κέντρο των κασσωπαίων, που εκμεταλλεύονταν την προσχωματική πεδιάδα της περιοχής. Τα σε άριστη σχεδόν κατάσταση διατηρημένα ερείπιά της, το θέατρο, το Πρυτανείο και το αξιοθαύμαστο για την εποχή του πολεοδομικό σχέδιο, δημιούργημα του μοναδικού και μεγάλου πολεοδόμου της κλασικής αρχαιότητας Ιππόδαμου, μαρτυρούν για την ακμή της Κασσώπης, που κατά τον 3ον αιώνα, ο πληθυσμός της έφτανε κοντά τις 10.000 κατοίκους.

Βορειότερα κάπως της Κασσώπης βρίσκονταν οι Βατίες, η Πανδοσία κι η Ελάτρια, πόλεις—αποικίες των ηλείων στην Κασσωπαία. Η πεδιάδα τούτη με τις δυο μεγάλες φλέβες της—τον Άραχθο και το Λούρο—πούταν μάλιστα πλωτές πολύ πάνω από τις εκβολές τους στ' αρχαία χρόνια κι ο περιγυρός της, ο τόσον προνομοιούχος, με τις πυκνές θαλάσσιες στράτες του προς τη Δύση της Μεγάλης Ελλάδος και τον Αμβρακικό, είχε κάτσει για καλά στο μάτι των κορινθίων και των ηλίων. Οι κορινθιοί, προσβλέποντας περισσότερο στα κέρδη, που θ' απεκόμιζαν από τον κάμπο τούτο στο ανατολικό του μέρος, έκτισαν, στα μέσα περίπου του 7ου π.Χ. αιώνα, βορείως του κόλπου, την Αμβρακία, που με τον καιρό κατέστη γι' αυτούς τόσο σημαντική όσο και η Κέρκυρα. Οι ηλείοι δημιούργησαν λίγο δυτικότερα τον Χάραδρο (τους Ρωγούς) και τις πόλεις προς βορράν της Κασσώπης, που αναφέραμε.

Προχωρούμε. Καταπράσινοι μπαξέδες, γιομάτοι καλαμπόκι και καρπούζι, πλημμυρίζουν τον τόπο ως πέρα, τους ισκιερούς γήλοφους της Πρέβεζας. Δίπλα μας πλέον—δίπλα στο δρόμο—οι ακτές του Αμβρακικού. Στο βάθος, μακριά, η Βόνιτσα, με το βενετσιάνικο κάστρο της και κοντά της οι τραχείς κορφές των Ακαρνανικών βουνών.

Δεξιά τους, δεξιά απ' αυτούς τους αδρούς ορεινούς όγκους, το σοβαρό μπόι της Λευκάδας. Συνειρμικά, μπρος μας, προ-

βάλλουν οι μεγάλες εθνικές μορφές του Σικελιανού και του Βαλαωρίτη, των δυο τρανών τέκνων του νησιού τούτου, του γειτονικού της ηπειρωτικής γης. Ο πρώτος, με τις «Δελφικές γιορτές» του και την επίπονη προσήλωσή του σ' ένα παγανιστικό ιδεώδες που, ως σοφό αντίβαρο, θα σώσει τον άνθρωπο από την άφρονα περιφρόνησή του προς την ίδια του τη φύση —τη μάνα γη— μα και με τη στιβαρή πινδάρεια τέχνη του.

*Θάρτει ποτέ η στιγμή, θε νάρτει τάχα
που η ψυχή της αρκούδας και του γύφτου
κι η δική μου που μνημένη τήνε κράζω
θα γιορτάζουν μαζί;*

τίμησε τη μικρή μας χώρα στην υφήλιο κι έγινε παγκοσμίως γνωστός ως ο προφήτης ενός νέου ανθρωπισμού. Ο δεύτερος αφιέρωσε τη δική του τέχνη στη δόξα, στους πόθους και στους καύμους του ξεσηκωμένου λαού μας κατά των αγροίκων οθωμανών.

Μπρος μας, στο φόντο που σχηματίζεται απ' τη χερσόνησο της Μαργαρώνας, στη μύτη της Ηλείου, η Πρέβεζα.

Πίσω απ' τους δυτικούς λόφους, βρισκόμαστε πια στη θάλασσα. Νά, η Πάργα, προς τον βορεινό ορίζοντα, κάτω απ' τον πλούσιον ήλιο του Ιονίου. Ο δρόμος μας δίπλα μας είναι πραγματικό θαύμα: γραφικές ράχες, εληές, γλαροπούλια, πευκώνες και φαρόβαρκες, π' αρμενίζουν. Πιο θαυμαστή ακόμα, η αμμουδιά —δουλειά της φύσης σοφή και των κυμάτων— που απλώνεται, μπρος μας, σχεδόν συνέχεια, κοσκινισμένη, πεντακάθαρη, ατέλειωτη.

Πιο κάτω ο Αχέροντας. Ο βαθύσκιωτος και σιωπηλός Αχέροντας του Ομήρου. Σ' αυτή την περιοχή, την πραγματικά μυστηριώδη, όπου το βουβό ποτάμι, κρυμμένο συνεχώς μέσα σε μια πυκνή πλημμυρίδα από ιτιές, φαίνεται σα νάρχεται από μυστικούς δρόμους, σ' αυτή τη μουντή, τη γιομάτη ψυθιρισμούς περιοχή, βρίσκονταν για τους προγόνους μας οι φρικτές

πύλες του Άδη. Κι από τα σκοτεινά περάσματά του διάβαιναν με τον πικρό βαρκάρη οι ψυχές των πεθαμένων για το κράτος του παντοτεινού ζόφου.

Κατά τη μυθολογία μας ο Θησέας, γιος του Αιγέα, ήρθε στον μυστηριώδη τούτον τόπο, τον Αχέροντα, με τον Πειρίθουν, ήρωα των Λαπιθών, για να κλέψουν την Περσεφόνη, πούταν γυναίκα του βασιλιά των Θεσπρωτών Αΐδωνέως. Τούτος όμως τους αιχμαλώτισε και τους φυλάκισε στα ισκιερά τάφταρα του Άδη. Παραπάνω, στην κορφή ενός κατάξηρου λόφου που δεσπόζει της περιοχής, βρίσκεται το Νεκρομαντείο της Εφύρας. Το επισκεφτόμαστε. Μας κάνει εντύπωση ο παράξενος ερειπειώνας του. Οι δαιδαλώδεις διαδρόμοι, οι μυστικές κρύπτες, τα σκοτεινά, υπόγεια διαμερίσματα! Η υποβλητικότητα σ' όλο της το μεγαλείο. Προχωρούμε στα μυστηριώδη Άδυτα. Οι αρχαίοι πιστοί έπρεπε, «εμπνευσμένοι» από το περιβάλλον, να δεχτούν τα προφητικά ακούσματα του «κάτω κόσμου», σε μια πραγματική ατμόσφαιρα υποβολής. Και το ιερατείο των προγόνων μας δημιουρούσε με το παραπάνω αυτή την ατμόσφαιρα για τους πιστούς.

Μπρος μας, πια, οι τελευταίες ανηφοριές του ταξιδιού μας. Δεξιά μας — στο βάθος — το Καναλάκι* με το μικρό του κάμπο... Κοντεύουμε. Και, ιδού, στη φωληά της, η Πάργα, μικρή, χαριτωμένη, κάτου απ' τον ίσκιο του παληού της κάστρου, οι πανέμορφοι καταπράσινοι όρμοι της, τ' απάνεμο φυσικό της λιμανάκι κι η προκυμαία γιομάτη ζωή. Μπαίνουμε στην πόλη. Ανεβαίνοντας προς το κάστρο, στη δυτική της άκρη, και περνώντας τα πρώτα πεντακάθαρα στενορύμια της, ίδιες ζωγραφιές, με τις λευκές χαρούμενες σπιτικές τους προσόψεις και τ' ανθοστόλιστα περβάζια των παραθύρων τους -

*στης Πάργας τον ανήφορο
κανέλλα και γαρύφαλο -*

* Κωμόπολη στην ενδοχώρα, βορείως της Πρέβεζας.

συναντάμε, πίσω σχεδόν απ' τις κομσές ταβερνούλες της προκυμαίας, την αγορά, όπου μπορεί κανείς να βρει και να ψωνίσει, πλην των άλλων, και μικρά αντικείμενα χειροτεχνίας κι άλλα είδη, ντόπιας και μη, λαϊκής Τέχνης, σπάνιου, συχνά, γούστου.

Το Φρούριο μετά δεν είναι ούτε πέντε λεπτά από δω. Κι όλας φτάνεις. Χτισμένο την εποχή της Ενετοκρατίας, κατά τον 16ον αιώνα, στη φυσική τούτη βίγλα και ξαναφτιαγμένο μετά κι ενισχυμένο απ' τον περίφημο σατράπη της Ηλείου, τον Αλή Πασά τον Τεπελενλή, που κατείχε τότε τον τόπο, και είναι τώρα μπρος μας σκυθρωπό, ερειπωμένο, «άχρηστο».. Κείται μπρος μας, μάρτυρας μιας περασμένης εποχής, πολύ διαφορετικής από τη δική μας αλλά σίγουρα όχι περισσότερο αποκρουστικής.. Μιας σκληρής, ωστόσο, εποχής για όλους, μα πιότερο για το γένος μας, που επάσχιζεν βαρηνά αλυσσωδεμένο, καιρούς και χρόνια, να ξαναβρεί την πολυπόθητη λευτεριά του.

Πράγματι, πόσα είδε το κάστρο τούτο στο πέρασμά του! Τί μαύρα χρόνια των δυστυχών παργινών, κάτου απόνα σωρό μισητούς κατακτητές —βενετσιάνους, γάλλους, τούρκους, άγγλους— τί πολέμους και ηρωϊσμούς, τί κλεφτουργιά! Σουλιώτες, Περασσιβός, Ρώσοι, τραγική πώληση του τόπου στους Τούρκους, πικρός ξερριζωμός των παργινών, μάχες πεισματικές, Πατροκοσμάς....

Από δω ψηλά, απ' το κάστρο, μπορούμε να εποπτεύσουμε θαυμαστά ολόκληρη την περιοχή. Προς νότον και δυτικά, η Μεσόγειος, ως τη βαθειάν άκρη τ' ουρανού, οι Παξοί κι ο Αντίπαξοι —τα μικρά νησάκια, τ' αδερφονήσια— απέναντί μας και στο μακρύτερο βορεινόν ορίζοντα, μέσα στην αραιή πελαγίσια καταχνιά, το νησί των Φαιάκων, η Κέρκυρα-η δυτική προφυλακή του Ελληνισμού. Από το μέρος της στεργιάς, κατά το βορρά, βλέπουμε, μπρος στα πόδια του κάστρου, να ξανοίγεται ο Βάλτος, η πασίγνωστη φαρδειά ακρογιαλιά κι ως

δύο χιλιόμετρα μάκρος, αμμουδάτη, κάτασπρη, πεντακάθαρη. Πλάϊ της, ο ελαιώνας, που ανεβαίνει στις πλαγιές, ομορφαίνοντας τα μικρά τρυγύρω βουνά κι επάνω, προς το τέλος του, στην κορυφή σχεδόν μιας ράχης —μπαλκόνι του περίγυρου— τυλιγμένη στο πράσινο, η Ανθούσα, τ' ωραίο πανήσυχο χωριουδάκι.

Πίσω απ' αυτές τις σκουρόχρωμες βουνοκορφές, κατά τη μεριά της θάλασσας, βρίσκεται το Μαργαρίτι, το πλούσιο κεφαλοχώρι της παλιάς Τσαμουργιάς, που το κατέστρεψαν κυριολεκτικά οι Τούρκοι, ύστερα από το θαρραλέο ξεσηκωμό των κατοίκων του κατά το 1733. Πιο δεξιά, δε ακόμη —βαθύτερα— στις δυτικές παρυφές του Γκορούλα, του βουνού, πούναι συνέχεια της σουλιώτικης κορυφογραμμής, η κωμόπολη της ιστορικής Παραμυθιάς, της μικρής βυζαντινής πόλης, που χτίστηκε περί το 1.000 μ.Χ. από τους κνηγημένους απ' τις σλάβικες επιδρομές κατοίκους της παλαιάς Φωτίκης. Καταπράσινη, με το όμορφο πευκοδάσος στην κορυφή και το βυζαντινό της κάστρο —γκρίζο κι ερειπωμένο απ' τους καιρούς— τ' αρχοντικά και ταπαλιά της σπίτια, η Παραμυθιά ζει, με τη σφύζουσα, συγχρόνως, σημερινή της κίνηση και το πολύ ανεπτυγμένο της εμπόριο (εμπόριο που βασίζεται στην καίρια θέση μιας ξεχωριστά εύφορης περιοχής) τη θέρμη της δικής της δημιουργικής ζωής.

Δεν είναι μακριά από δω και τα βουνά του Σουλίου. Μισή μόλις ώρα απ' την Παραμυθιά κι ανάμεσα από τούτη και την Πάργα, υψώνεται προς τον ουρανό η τραχειά κι απότομη οροσειρά των σουλιώτικων βουνών-το απροσκύνητο καρραούλι του τουρκοπατημένου ελληνισμού. Ο τόπος, ακόμη και σήμερα δυσπρόσιτος, σχεδόν απρόσιτος, βαρύς και σκληρός για μόνιμη κατοίκηση, πέτρινος, ήταν αρχικά φωληρά σίγουρη για τους κνηγημένους απ' τους κατακτητές ρωμιούς της Ηπείρου και των άλλων γειτονικών περιοχών. Τολμηροί κι ατρόμητοι ρα-

γιάδες, ηπειρώτες κι αρβανίτες, που τά βαζαν με την τουρκιά κι άλλοι, που δεν μπορούσαν να ζήσουν στη σκλαβιά του κάμπου (από τους αιώνες κιόλας της δουλείας μα και γρηγορότερα, για πολλούς) ρίζωσαν σε τούτες τις κορφές, ρίζωσαν μόλιμα και πολεμούσαν τον κατακτητή. Η σκληρή, ατσαλένια γης και το ύφος της, το έντονα σοβαρό —σχεδόν σκυθρωπό— οι βράχοι της οι κατακόρυφοι, που την περιτρυγυρίζουν και τα σκοτεινά φαράγγια των βουνών της, έκαμαν ακόμη πιο πολεμοχαρείς και γενναίους τους αρματωμένους της δύστροπης τούτης περιοχής.

Μποτσαραίοι, Τζαβελλαίοι, Ζερβαίοι, Καρανικαίοι: οι πρώτες πατρογονικές φάρες. Σούλι, Αβαρικός, Σαμονίβα, Κιάφα: τα πρώτα χωριά τους-το «Τετραχώρι». Με τον ερχομό στο μεταξύ κι άλλων απροσκύνητων, τα χωριά έγιναν επτά —το «Εφταχώρι»— ψηλά εδώ στους σκληρούς βράχους, τους δικούς τους, σε μια ιδιόρρυθμη, κλειστή κοινότητα, πατριαρχική, λιτή, όπου το μεγαλύτερο σέβας, με εχθρούς και φίλους, είχε η «μπέσα» —η τήρηση του λόγου, η αντρικία και τίμια συμπεριφορά— κι η μεγαλύτερη κι η πρωταρχική μάθηση ήταν για όλους η υπεράσπιση της πατρίδας γης.

Ποδοβολητά τούρκικων αλόγων δεν ακούγονταν ποτέ πάνω στο Κακοσούλι. Μέχρι, που ο περιβόητος αλβανός Αλή-Πασάς, ο φοβερός σατράπης της Ηπείρου, που είχε ήδη επεκτείνει το πασαλίκι του ως κάτω, την Πελοπόννησο κι ως τη Λάρισα και την Καστοριά, μετά από χίλιες μηχανές, κατάφερε, κλείνοντας συμφωνία μαζί τους, να ξεπατρίσει τους σουλιώτες το 1803. Όμως παρασπονδώντας, με μπαμπεσιά τους ρίχτηκε πισώπλατα στο βουνό του Ζαλόγγου. Όσοι απέμειναν, καθώς κι οι άλλες ομάδες, που ξεκινώντας είχαν τραβήξει γι' αλλού, μίσησαν προς τα Εφτάνησα, τα Τζιουμέρκα και μακρύτερους ακόμη τόπους...

Πριν απ' το ξέσπασμα της Επανάστασης του '21, ωστόσο, οι περιστάσεις, ανάγκασαν τους σουλιώτες να συμμαχίσουν με

τον παληό μεγάλο τους εχθρό —τον Τεπελενλή— που πολέμωσε εναντίον του σουλτάνου, με τον όρο, βέβαια, να τους αφήσει να επιστρέψουν, κυρίαρχοι, στα πατρικά τους χώματα. Πράγμα που έγινε. Οι σουλιώτες ξαναγύρισαν το Δεκέμβριο του 1820 στη γη τους. Τα σουλτανικά στρατεύματα όμως κατάφεραν, τον επόμενο χρόνο, να τους ξεριζώσουν για πάντα.... Το Σούλι, έτσι, περνούσε στην Ιστορία...

Ας ξαναγυρίσουμε στο κάστρο, στη βίγλα μας: Προς τη στεργιά, μια αλυσίδα πράσινων λόφων, νοτιανατολικά, βλέπουμε να χαμηλώνει προς το μέρος της θάλασσας και να σχηματίζει, καθώς απομακρύνεται από μας —κοντά της— μικρούς, χαρωπούς κολπίσκους, παράξενες σπηλιές —καταλύματα ευτυχισμένα για τις μυριάδες γλαροπούλια— τρανές αμμουδερές ακρογιαλιές κι άλλα, επίσης, καμάκια του εδάφους και των ακτών, ερημικούς μικρούς γιάλους, έναν σωστόν κόσμο, μια φύση πανωραία και μακαριστή.

Το μάτι μας βλέπει, επίσης, από δω —πέρα κατά το μπλάβο πέλαγος— το δυσδιακριτό μπόϊ της Λευκάδας και περισσότερο αριστερά τις σταγχιές κορυφές του Ξηρόμερου και της Ακαρνανίας —των πολύτραγουδισμένων αυτών κρουσφήγετων της κλεφτουριάς και των αρματωλών— τα μικρά καταπράσινα βουνά της Λούτσας* και πιο πάνω τις ψηλότερες γυμνές κορφές κοντά στο Καναλάκι.

Κατεβαίνοντας απ' το κάστρο φτάνουμε στο λιμάνι. Στο λιμάνι με τα λιγοστά μικρά πριάρια και τις βαρκούλες, που κινούνται στο ήπιο κύμα του σούρουπου. Καθόμαστε σ' ένα γραφικό, παραδοσιακό καφενείο της παραλίας· και μες στη σιγή, που βασιλεύει τριγύρω (και θωρρώντας το λιγοστό φως, που κρατά ακόμη η μακρυνή δύση) νοιώθουμε βαθειά τη μυστήρια αλλαγή του κόσμου και των πραγμάτων...

* παραλιακό γραφικό χωριό ανέμεσα Πρέβεζας και Πάργας.

ΣΤΟ ΜΕΤΣΟΒΟ

Ξεκινούμε για το Μέτσοβο απ' την ηπειρωτική πρωτεύουσα. Μέσα μας ένα πλήθος εικόνων γονιμοποιείται. Γνωρίζουμε τόσα απ' τα βιβλία για τούτη την άγρια αετοφωλιά της Πίνδου, τη σκαρφαλωμένη στις έσχατες δυτικές παρυφές της Κατάρας, για την ιδιομορφία της και τους σημαντικούς της άντρες, τα ιδρύματά της, το πλούσιο ιστορικό φορτίο που κουβαλά και το κλίμα της, που αναγκαστικά κλώθαμε, πριν φτάσουμε, το όραμά της - ένα όραμα, που παρά τις θαυμαστές κατοπινές εντυπώσεις της πραγματικότητας, μας ξεγέλασε... Γιατί μέσα μας —πιστευουμε— κάποιος μηχανισμός δουλεύει πάντα, ώστε να μας διαφοροποιεί έντονα τον κόσμο που δεν ξέρουμε και να τον πλάθει πιο γοητευτικό, πιο όμορφο απ' ό,τι θα τον βρούμε πρωταντικρύζοντάς τον. Καθώς η προκλητική πολυχρωμία των λουλουδιών είναι για τη μέλισσα η παγίδα της φύσης για να τα πλησιάσει, έτσι κι η φανταστική εικόνα για μας: χτίζουμε από πριν τους τόπους (και τους κόσμους) πιο προκλητικούς κι όμορφους για νά' χουμε μετά τον πόθο να τους γνωρίσουμε. Ποιος ξέρει... Αν δε συνέβαινε το μακαριστό τούτο συναπάντημα —το γιομάτο έξαρση— του νου με την «πραγματικότητα», η υπερβολή τούτη της «φύσης», θάχαμε το κουράγιο να προχωρήσουμε πέρα απ' το γκριζο κόσμο της καθημερινότητας και της ανίας; Απ' το τέλμα της στυφής σιγουριάς; Η φαντασία κι όχι η περιέργεια —θαρρούμε— είναι η μήτρα της ιστορίας και του πολιτισμού.

Ωστόσο, το Μέτσοβο μας καρτερούσε. Αφήνουμε λοιπόν πίσω μας τα Γιάννινα και στρίβουμε προς το Πέραμα. Το φημισμένο σπήλαιο σταλακτιτών και σταλαγματιών βρίσκεται αριστερά μας, στα έγκατα του κατάξηρου πέτρινου λόφου, που το σκεπάζει και ξεπροβάλλει μουντός μες στη χειμωνιάτικη καταχνιά. Η σμίλη του χρόνου δούλεψε χιλιετηρίδες και χιλιετηρίδες —πέτρα και νερό— και δημιούργησε το θαύμα της. Τί δίδαγμα σοφής υπομονής. Το βήμα της φύσης είναι αργό κι ο μεγάλος, ο μέγιστος χρόνος η μήτρα της δημιουργίας της...

Πιο πέρα το Στρούνι*, η Ντραμπάτοβα** και παίρνουμε τις πρώτες ανηφόρες του Μιτσικελιού. Δεξιά, κάτω απ' τα πόδια μας η Παμβώτιδα, με το νησί στον υγρό της κόρφο, απλώνεται κι αγκαλιάζει —πάντα κι άλλη— την παλιά πολιτεία, την πολυτραγουδισμένη, που ως πάνου, στην άλλη άκρη, στους καταπράσινους πευκολόφους της, λούζεται πια στο πρωινό ηλιοφώς. Και, ιδού, όλα, να, περνούν από μπρος μας: το παλιό κάστρο, Βοημούνδος και Νορμανδοί, Προελούμπος, οι σταυροφορίες, το Δεσποτάτο, Μιχαήλ και Θεόδωρος Άγγελος, η αριστοκρατία (καστρινοί, Στρατηγόπουλοι, Αψαράδες,...) Κάρολος Τόκκος και Αλβανοί, Τούρκοι, προνόμια. Κι ακόμα, η μεγάλη ακμή (16ος και 17ος αιώνας: Γράμματα, διανόηση, εμπόριο), Σκυλόσοφος, Αλή Πασάς, απελευθέρωση...

Κι ανεβαίνουμε... Φτάνουμε στο Δρίσκο. Στο Δρίσκο της δόξας και του θανάτου του Λορέντζου Μαβίλη. Εδώ ο πατριώτης ποιητής, εθελοντής στον πόλεμο του 1912, σκοτώθηκε σε σκληρή μάχη, υπερασπιζόμενος τις ιδέες του και την πατρίδα... Τί θέαμα, απότην κορυφή ψηλά! Απέναντί μας, προς την ανατολή —κατάφατσα— σα θεός, το Περιστέρι (ή Λάκμος), το βουνό, που, γεμάτο εγωισμό, τινάζεται, κάτω απ' τις

* Παραλίμνιο προάστειο των Ιωαννίνων.

** Πλούσια κρουση απέναντι απ' τα Γιάννινα, στην όχθη της λίμνης.

όχθες ακόμη του Άραχθου ποταμού, ως πάνω, ξεπερνά το μπόϊ του Δρίσκου κι ανεβαίνει, ανεβαίνει, θέλοντας ν' αγκαλιάσει με το βλέμμα του —την κορφή του— πέρα, τη μακρυνή Τσαμουργιά και τ' αρβανίτικα αγριοβούνια —δυτικά— τη θάλασσα και το νησί των Φαιάκων— στην άκρη τ' ουρανού. Προς νότον, στο βάθος ενός ορίζοντα θαμπού, όπου το γλίσχρο χειμωνιάτικο φως δε μπορεί εύκολα να διαπεράσει τα πυκνά στρώματα ομίχλης που τη σκεπάζουν, διακρίνουμε με κόπον —αναπάντεχη— την άγρια οροσειρά των Τζιουμέρκων: την Κακαρδίτσα, το Αγκάθι, τη Στρουγγούλα-τις τρανύτερες κορφές τους.

Τούτα τα σκληρά, γρανιτένια βουνά, με τις τεράστιες χαράδρες, τα πυκνά δάση που τα σκεπάζουν και την πληθώρα των εδαφικών πτυχώσεων, στάθηκαν κάποτε, στα χρόνια της σκλαβιάς, καταφύγιο για τις απροσκύνητες ψυχές. Εδώ λημέριαζεν η αδάμαστη κλεφτουργιά: Κατοαντώνης, Τζοβάρας, Δίπλας,.... Φυγάδες απ' το Σούλι, τη Χειμάρα κι αλλού έρχονταν —κρυμμένοι— σ' αυτά τα λόγια και τις κλεισούρες, έρχονταν και με τον καιρό μπαίναν, κατόπι, στα χωριά κι ενσωματώνονταν με τον πληθυσμό τους. Πλείστες οικογένειες απ' τα τζιουμερκοχώρια έχουν να λένε για την καταγωγή τους απ' τους μακρυνούς εκείνους ξενοτοπίτες, που βρήκαν στα βουνά τούτα ζεστό και σιγουρο κατάλυμα. Οι τούρκοι μάλιστα κι ο Αλή-Πασάς στην προσπάθειά τους να τους καθυποτάξουν, τα βρήκαν σκούρα με τους τζιουμερκιώτες και συμβιβάστηκαν στην πληρωμή ενός φόρου χρονικής.

Μπροστά μας, απ' την άλλη μεριά της Μπαλτούμας - κάτω, ακολουθώντας τις θηλυκές στροφές του, ανεβαίνει —αντίπερα— σιγά-σιγά ο δρόμος προς το Μέτσοβο, ενώ προς τα βόρεια, ανάμεσα απ' το Μιτσικέλι και τις δυτικές παρυφές του Λύγγου και της Κατάρας —αριστερά μας— απλώνεται, σε μια εκπληκτική θέα, προκλητικό κι ευτυχισμένο, καταπράσινο κι

ειδυλλιακό, καλύπτοντας μια τεράστια έκταση, το ανατολικό Ζαγόρι με τα χωριά του. Κατεβαίνουμε τις στροφές και φτάνουμε σε λίγο στη γέφυρα της Μπαλτούμας. Βλέπουμε —από κάτω— τον Άραχθο, το πιο αγριωπό ελληνικό ποτάμι, να βοά και να χάνεται πίσω από μια κοντινή, πυκνή συστάδα από γυμνές, μες στο καταχείμωνο, ιτιές-στη στροφή. Τον θεωρούμε, συνέχεια, θορυβώδη, να τρέχει ανάμεσα από Δρίσκο και Περιστέρι και να χώνεται γοργά στο φαράγγι τους. Στο φαράγγι, που θα τον βγάλει στις πανύψηλες κλεισούρες και στους γκρεμούς του Τσιμόβου. Εκεί, στριμωγμένο ανάμεσα από δύο θεόρατες, σχεδόν κολλητές ορθοπλαγιές, ο ποταμός θα μουντζιάζει, σαν αφηνιασμένο θεριό, ως κάτω, το ξάνοιγμα της Πλάκας και των Ραφταναίων. Κατόπιν προχωρώντας στα ριζά των Τζιουμέρκων, θα παίξει με τους λόφους τα παχειά κλεισορέματα και τα πλατάνια, ώσπου να φτάσει κάτω, στα χαμηλά βουνά του Ραδοβυζίου* και στο Ξηροβουνι, στα «φιλόξενα» και πλούσια τόπια της Άρτας.

Από δω και προς το αυτοκίνητό μας έχει να κάμει μέχρι το Μέτσοβο κάμποσον κόπο. Πολλές στροφές, πολλές ανηφόρες, καθώς σκαφαλώνουμε πια στα κράσπεδα των ορεινών τούτων όγκων, στα «δύστροπα» αντερείσματα της Πίνδου κι η άργητα στους σκληρούς τούτους τόπους είναι πραγματικά σοφή ανάγκη. Κι ανεβαίνουμε... Αριστερά μας —πάνω— στην κορυφή σχεδόν ενός καταπράσινου βουνού, σε μια πλαγιά γεμάτη πουρνάρι, καστανιά και έλατο, η Χρυσοβίτσα, το παλιό αρχοντοχώρι, βίγλα πραγματική, ζει, κλεισμένη στον εαυτό της, τις φυσικές της μέρες. Βιγλίζει απ' το πράσινο καρπούλι της τ' αντικρουνό Μιτσικέλι, που σέρνεται μακρύ, ως την άλλη άκρη —τη βόρεια— του Ζαγοριού, το Δρίσκο, πιο κει, τη Μανωλιά-

*Ημιορεινή περιοχή ανάμεσα από Άρτα και Τζιουμέρκα.

σα κι ως πέρα, τον έσχατο δυσμικόν ορίζοντα —μακρούα— την Ολύτσικα και τις εξάρσεις, πίσω της, των σουλιώτικων βουνών, μες στον θαμπόν ορίζοντα του πρωϊνού. Ο Λάκμος, στο μεταξύ, τείχος τιτανικό, ορθώνεται απέναντί μας και θα μας ακολουθεί ως το Μέτσοβο. Περνάμε το Βοτονόσι και θωρούμε τώρα δεξιά —αντίκρου μας— στους πρόποδες του βουνού, τη Γότιστα, το Ανθοχώρι και πιο δω το ισκιερό και πράσινο Μεγάλο Περιστέρι, τυλιγμένα στο χιόνι. Ανάμεσα απ' τα χωριά τούτα και μας βοά παραπόταμος του Άραχθου. Μαύρα γίδια σκαρφαλώνουν στην κοντινή πράσινη πλαγιά, για να κορφολογήσουν μια συστάδα από θάμνους. Βρισκόμαστε πλέον σε 1000 μέτρα ύψος και φαίνονται πάνω μας —δεξιά— οι μυτερές κορφές του Λάκμου Τσούκα Ρόσια και Τσούκα Ρέλα —μακρύτερα— κάτασπρες, να γυαλίζουν κάτω απ' τον χειμωνιάτικον ήλιο. Πιο κοντά μας το βουνό είναι σκεπασμένο με μεγάλα ελατοδάση, που συνεχίζονται ως το Ανήλιο* του Μετσόβου. Πυκνά και λυγερόκορμα ελάτια, που ομορφαίνουν την περιοχή (θαυμαστός βιότοπος για έναν ολόκληρο κόσμο, για έναν κόσμο, που μπήκε για τα καλά στο στόχαστρο —και τούτος— της ανθρώπινης πλεονεξίας - θηρία, ζώα του λόγγου, μεγαλοπούλια), αποτελεσματικός, μολανταύτα, παράγοντας στη συγκράτηση της γης και στη σωστή βιομηχανική ανάπτυξη.

Σ' αυτόν εδώ τον τραχύ και σκληρό τόπο της Ηλείου —στην κεντρική Πίνδο— μέσα στ' αδιαπέραστα δάση του, στα φαράγγια και στις βουνοσειρές, έφτασαν, πριν 4.000 χρόνια περίπου (σύμφωνα με τα πορίσματα της Επιστήμης) οι προπάτορες των μακρυνών προγόνων μας. Κι από δω, απ' τις κλεισούρες τούτες του περήφανου Λάκμου και της Κατάρας, μα κι απ' άλλα ανοίγματα της ραχοκοκαλιάς της Πίνδου, ξεχύθηκαν (ύστερ' απ' τους πρώτους αιώνες προσαρμογής τους στα τρα-

*Συνοικισμός του Μετσόβου.

νά αυτά βουνά) προς τους γόνιμους Θεσσαλικούς κάμπους κι ως τη θάλασσα, οι Μακεδνοί, ο Βοιωτοί, οι Ίωνες κ.ά. Ξεχύθηκαν και δημιούργησαν κατόπι —τούτα τα άγρια στίφη των Ινδοευρωπαίων— τον Πολιτισμό. Μεσ στα τραχειά δερβένια και στις στενωπούς τούτους, σα ν' αντηχούν —θαρρείς— ακόμα οι κραυγές ενός ανθρώπινου συρφετού, ενός πλήθους ορεσκώου, που γιομάτο προσδοκίες, ορμά με τους μπροστάρηδες του για να κατακτήσει καινούργια γη. Τούτη η πυκνή συσσώρευση ελπίδας, το άχθος και το βαρύ ψυχικό φορτίο, που σήκωσαν τη μακρυνή εκείνη εποχή οι ορδές των προγόνων μας, πήρε σάρκα καλή —ξεθύμανε— ύστερα από 1500 χρόνια έγινε μεγάλη Τέχνη, επιστήμη, φιλοσοφία: τακτοποίησε τα αντικείμενα, τις νόρμες, τη σκέψη κι οδήγησε τον πλανήτη μας σε καινούργιους δρόμους.

Σε λίγο, μετά τις τελευταίες μας απότομες ανηφορικές στροφές, φτάνουμε στο Μέτσοβο. Μια έκπληξη μας περιμένει εκεί: τα πάντα τα γκαλντερίμια, τα σπίτια, οι πλατείες, τα δέντρα είναι τυλιγμένα μέσα σ' ένα παχύ στρώμα χιονιού, σ' ένα πραγματικά παχύ στρώμα, που μόνο μικρές διεξόδους αφήνει στον ανωθρόσκοντα κοπνόν των καμηνάδων πάνω στις στέγες των λίθινων μετσοβιτικών σπιτιών και στα χνωτάτα τζαμωτά τους παρόθυμα. Τίποτε το παράξενο ωστόσο: Το Μέτσοβο βρίσκεται στα 1154 μέτρα, δίπλα σε θεόρατα βουνά κι ο δρυμύς γειώνας γι αυτούς τους άγριους τόπους είναι ό,τι φυσικώτερο: απανωτές καταιγίδες μαίνονται τότε στους γκρίζους μολυβένιους ουρανούς και το χιόνι —πυκνό και παχύ— δεν κοπάζει όλο το καταχείμωνο. Σκληρό κρύο ραπίζει εδώ ψηλά τα πάντα τους μήνες τούτους, ναρκώνοντας στη φύση κάθε ζωή, όμως σαν στρίψει για τα καλά ο καιρός και πάρει η άνοιξη και το καλοκαίρι, η μανία της φύσης καταλαγιάζει. Τα χιόνια στις κορφές και τις πλαγιές λειώνουν κι ορμητικά νερά κατεβαίνουν απ' τις χαράδρες και τις ρεματιές. Τα βοσκοτόπια και τα μικρά ρεβένια ζεσταίνονται τότε και ξεπετάνε τα πρώτα παρ-

δαλά τους αγριολούλουδα. Τα δέντρα μπουμπουκιάζουν, με τη σειρά τους, οι μέλισσες και τα ζουζούνια ξυπνούν κι είναι χάρμα, πράγματι, να βλέπει κανείς ετούτα τα ψηλά λειβάδια και τα ξέφωτα, που περιτρογυρίζουν από κοντά την όμορφη κωμόπολη, γιομάτα από ζωή και οργασμό, από μυρουδιές και βουητά εντόμων κι από χίλιες δυο μυστικές υποσχέσεις στο κάλεσμα της γης για την ασταμάτητη αναζωογόνηση των πάντων.

Η φύση είναι μια πρόκληση και μια τρανή πηγή κεντροίσματος όχι μόνο για τον καλλιτέχνη μα προπαντός για τον επιστήμονα· και για τον κουρασμένον αστό. Καθώς απομακυνόμαστε, ωστόσο, από κοντά της όλο και περισσότερο, σα φυσικά μα κυρίως σαν πνευματικά όντα, ξεστρατίζουμε επικίνδυνα. Το παν όμως έρχεται στιγμή, που πληρώνεται. Η φύση στάθηκε το πρώτο σχολείο μας. Παρατηρώντας την, οπλίστηκεν ο άνθρωπος την επιστήμη και τη σκέψη. Τούτη του ξύπνησε την Τέχνη μέσα του και στάθηκε το αρχικό μοντέλο της. Κοντά της μέστωσε ο νους του, δυνάμωσε κι έβαλε τάξη στα πράγματα και σκοπούς μέσα του. Ανδρώθηκεν η ολοκληρωμένη ύπαρξή του κι έφτασεν, έτσι, να βάλει στα δικά του κανάλια τις δυνάμεις της για το συμφέρον του. Να κρίνει τον εαυτό του, να βάλει νόμους κι αρχές για τον ίδιο, να δεοντολογήσει. Όμως φτάνοντας ως αυτού σταμάτησε να την παρατηρεί όπως πριν: με σεβασμό (στις συνεχείς και επίπονες προσπάθειές της για να εκφραστεί). Μη παρατηρώντας την, ωστόσο, έχασε τον σίγουρο οδηγό του, το τιμόνι του. Οι κατακτήσεις του τον μπέρδεψαν στις εκτιμήσεις του. Βιάστηκε ο άνθρωπος στη σοφία του και ξέχασε τη σοφή τάξη του κόσμου, που κυβερνά τα πάντα με υ π ο μ ο ν ή. Δεν υπολογίζει πλέον σωστά τη φύση του και τις δυνάμεις της. Προτρέχει.

Το αυτοκίνητο σταματά στην πλατεία. Κατεβαίνουμε. Τριγύρω γιγάντια δέντρα. Ένα τσούρμο παιδιά παίζει χιονοπόλεμο. Φωνές. Πέρα, μακριά, κατά το νότο, ο επιβλητικός Λάκμος, ο Ζυγός, πιο πάνω —απέναντί μας— τα βουνά της Κατά-

ρας και του Μαυροβουνίου, κατά το βορρά, καταχιόνιστα, σημαδεμένα απ' την αγριοχειμωνιά, που βασιλεύει τον καιρό τούτο στις πλαγιές τους, κυκλώνουν σαν τεράστιο στεφάνι και προστατεύουν μαζί το Μέτσοβο.

Τα βουνά τούτα παληότερα, ήταν πολύ πιο πράσινα απ' ό,τι σήμερα. Δάση πυκνά και τεράστια τα σκέπαζαν, καταλύματα σίγουρα για μια πληθώρα άγριων ζώων, πουλιών και θηρίων. Μεγάλες αρκούδες, λύγγοι κι αγριογούρουνα φώληαζαν εδώ, σ' αυτούς τους λόγγους και ζούσαν, έτσι, κατά τη φύση τους. Τ' όνομα Μέτσοβο εξάλλου, σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή, σημαίνει αρκουδοχώρι (μέτσα σκλάβικα θα πει αρκούδα και το «οβο» χαρακτηρίζεται σα δηλωτικό του χρώστού). Στους «στριμένους» καιρούς μας όμως, στους παράξενους και δίχως πάθος χρόνους μας, η θηριώδης επέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον και το «ξερίζωμα» μεγάλων δασών ετάραξε το ζωϊκό βασίλειο των βουνών μας κι εξόντωσε την πλούσια πανίδα και τα είδη της ή τα ανάγκασε να βρουν καταφυγή σε πιο απρόσιτους και βολικούς τόπους. Σποραδικά μόνο συναντά κανείς και στα ψηλά ακόμη τούτα μέρη να επιβιώνουν κάποια αγρίμια, κάποια σπάνια όρνια, στολίζοντας τη φύση και τους αιθέρες με την περίφανη παρουσία τους.

Οι ασταμάτητες συσσωρεύσεις χιονιού όλων τούτων των επιβλητικών όγκων της κεντρικής Πίνδου, χαλαζιού και βροχής, που συνεχίζονται μέχρι το Μάϊο πολλές φορές, κατακάθονται στα σπλάχνα τους και σαν αστείρευτη δεξαμενή, τροφοδοτούν από κει τα μεγαλύτερα ποτάμια της Ελλάδος: τον Άραχθο, τον Αχελώο, τον Πηνειό, τον Αλιάκμονα, τον Αώο. Οι πηγές τους, πράγματι, βρίσκονται σε τούτα δω τα μέρη. Και μετά, οι πλούσιες τούτες φλέβες νερού, με την ιλύ τους μαζί, γονιμοποιούν και δυναμώνουν τους τρανύτερους κάμπους της χώρας μας.

Στη γραφική πλακόστρωτη πλατεία μικρά μαγαζιά μετσοβίτικων ειδών περιμένουν τους ξένους. Τα επισκεφτόμαστε. Μας

κάνουν εντύπωση τα ξυλόγλυπτα μα προπάντων τα πολύχρωμα θαυμάσια υφαντά τους. Το Μέτσοβο έχει παράδοση από παλιά στα πλουμιστά υφαντά, που κένταγαν στους αργαλειούς τους οι γυναίκες του και που ήταν ξακουσμένα για την τέχνη τους πολύ πιο έξω από την Ήπειρο. Η φύση διαμόρφωνε τους παληούς καιρούς την οικονομία. Το ορεινό Μέτσοβο, με τη μεγάλη κτηνοτροφία και τα πλούσια δάση της περιοχής, είχε δημιουργήσει μια υφαντική τέχνη, με σπάνια εμπορική πέραση κι οι βαγενάδες κι οι ξυλογλύπτες του ήταν μάστοροι του είδους.

Η οικονομική και πολιτιστική ακμή του Μετσόβου φτάνει στο ύψος της κατά τον 17ον αιώνα. Στην προκοπή και πρόοδο τούτη, που συνεχίστηκε με θαυμαστούς καρπούς μέχρι τους χρόνους του Αλή πασά, συνέτειναν οπωσδήποτε —πρωτίστως— τα ειδικά προνόμια, που τον καιρόν εκείνο παραχώρησεν ο Σουλτάνος Αχμέτ ο Δ' στην περιοχή. Δημιουργούνται τότε σοβαρά εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς το «Ελληνοσχολείο», στα οποία καλλιεργούνται κατά σύστημα από άξιους λογίους οι επιστήμες και τα Γράμματα. Πλήθος μαθητών των Ιδρυμάτων τούτων καθώς τελειώνουν τις σπουδές τους, σκορπίζονται κατόπι σ' όλη την Ήπειρο και μακρύτερα ακόμη, ως δάσκαλοι στα χωριά, να «ξυπνήσουν» τους ραγιάδες, να γονιμοποιήσουν μέσα τους το σπόρο του ξεσηκωμού.

Ας μην ξεχνάμε εξάλλου, πως απ' το Μέτσοβο κατάγονταν δύο σπουδαίες προσωπικότητες των Γραμμάτων μας, διδάσκαλοι του Γένους επί τουρκοκρατίας: ο Παρθένιος Κατζίούλης και ο Νικόλαος Τζαρτζούλης. Ο πρώτος, που έζησε τον 18ο αιώνα, θεωρείται από πολλούς θεμελιωτής της λαογραφικής έρευνας στη χώρας μας. Ο Νικόλαος Τζαρτζούλης, διευθυντής της περίφημης «Αθωνιάδος», υπήρξε σοφός άνδρας του διαμετρήματος περίπου του Ευγενίου Βουλγάρεως. Ο Τεπελενλής, αρπάζοντας (με την αναρρίχησή του στο πασαλίκι των Ιωαννίνων) και το Μέτσοβο, κατάργησε τα προνόμια τούτα. Το βαρύ όμως κτύπημα για την πόλη υπήρξεν η επανάσταση του 1854

του Θωδωράκη Γρίβα, που είχε ως αποτέλεσμα να καταστρέψουν οι τούρκοι σχεδόν παντελώς το Μέτσοβο. Με τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 και τη δυναμική συνδρομή του Γκαριμπάλντι και του Ρώμα, η όμορφη τούτη κωμόπολη της Πίνδου απελευθερώνεται.

Σ' ένα κοντινό καφενείο βλέπουμε, καθώς μπαίνουμε, μια παρέα από γέροντες μετσοβίτες καθισμένους στη γωνιά, με τα χαρακτηριστικά παλιά βλάχικα κοστούμια τους και τις κλίτσες στο χέρι. Τους καλημερίζουμε και πίνουμε το ζεστό μας καφέ. Απέναντί μας, οι κορφές του Λάκμου μα τα χνωτισμένα παράθυρα του μαγαζιού μας εμποδίζουν ν' απολαύσουμε τη θεα. Δυο βήματα από δω βρίσκεται η παλιά εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, χτισμένη πριν απ' τον 17ον αιώνα. Θαυμάζουμε το εξαιρετικής Τέχνης ξυλόγλυπτο τέμπλο της, που δημιουργήθηκε τον 18ον αιώνα από σπουδαίους ντόπιους μαστόρους. Πρόκειται για σημαντικό καλλιτέγνημα. Παρατηρώντας με προσοχή τη λεπτή κι εκφραστική δουλειά του, τις δυσκολίες της σύνθεσης και την πολυπλοκότητα που το χαρακτηρίζει, στοχαζόμαστε πως δεν παριστάνει τούτο μόνο πλούσιες σκηνές απ' τον κόσμο της Βίβλου. Μα στην κάθε σωματική έκφραση, στην κάθε τάση και κίνηση του ζωικού και φυτικού πλαισίου που το τριγυρίζει, στο κάθε πρόσωπο, εντυπώνεται με ένταση και καλλιτεχνική πνοή απ' τον αμόρφωτο δημιουργό ο πόνος και το πάθος, οι προσδοκίες κι οι ελπίδες ενός αλυσσοδεμένου λαού...

Το Μέτσοβο ζει δυναμικά το παρόν. Όμως δεν ξεκόπηκε ολότελα κι απ' τις βαθιές του ρίζες. Προσηλωμένο στην παράδοση (όχι, βέβαια, τυφλά) βαδίζει σίγουρα το δρόμο του, γιατί βαδίζει στους σίγουρους δρόμους της. Η παραδοσιακή του αρχιτεκτονική στα καταπέτρινα σπίτια, στα γκαλντερίμια, στις βρύσες, στις φορεσιές, συχνά, των ντόπιων μας το δείχνει. Ο οικισμός του Μετσόβου είναι απ' τους λιγοστούς —δυστυ-

χώς— παραδοσιακούς οικισμούς της παλαιάς μας χώρας — της τόσο πλούσιας σε συνθέσεις και ευρήματα στο χτίσιμο— που η παγκόσμια δίχως ύφος αρχιτεκτονική δεν τους σάρωσε. Και μάλιστα, περισσότερο απ'όλα στο παραπάνω, πραγματικά, γεγονός χρωστάει η γραφική τούτη κωμόπολη την ξεχωριστή της ομορφιά.

Το «Τοσίτσειο Μέγαρο», αρχοντικότης οικογενείας Τοσίτσα, παραδοσιακής μορφής, είναι το μεγαλύτερο κτίσμα του Μετσόβου. Πρόκειται για ένα μνημείο! Επιβλητικό όχι μόνο για το μέγεθός του μα και για τη δομή του, τη σύνθεση, το θαυμάσιο συνταίριασμα των μερών, την πληθώρα των παραδοσιακών λύσεων, την κομψότητα. Σήμερα στα διαμερίσματά του στεγάζεται μουσείο λαϊκής Τέχνης, με πλούσια συλλογή κοσμουμιών της περιοχής, παλιών γεωργικών και οικειακών αντικειμένων κ.λ. και φυλάσσονται κειμήλια του ευεργέτη Μιχαήλ Τοσίτσα.

Το Μέτσοβο —και γενικώτερα η Ήπειρος— είναι η πατρίδα των μεγάλων δασκάλων του Έθνους: Τοσίτσας, Στουρνάρας, Αβέρωφ. Τα βουνά μας διώχναν ανέκαθεν τα τέκνα τους προς μακρινούς προσοδοφόρους τόπους, όπου, με το συντηρητισμό, που γενικά χαρακτηρίζει τους ηπειρώτες, γίνονταν, συχνά, μεγάλοι και τρανοί, πλούτιζαν κι ευεργετούσαν κατόπιν, επιστρέφοντας, την πατρίδα τους —τη μεγάλη πατρίδα τους, όχι τη μικρή την Ήπειρο. Παράξενη νοοτροπία. Η σκληροτράχηλη γη, η ζόρικη μας «δένει», κατά πώς φαίνεται, πιότερο με τα πράγματα. Οι σκόπελοι φορτίζουν τον εσωτερικό μας κόσμο μ' ένα πάθος, φυσικά, που, δυσεξήγητα, καταλαγιάζει κατόπι σε συμπάθεια. Ο πόνος της γης γεννά την αγάπη κι η πικρή ζωή νοσταλγείται, κατά παράξενον τρόπο, με μίαν ένταση πολύ περισσότερο σεβαστή απ' την ένταση του νόστου για κάθε άλλη πτυχή των περασμένων.

Επισκεφτόμαστε την πινακοθήκη του Μετσόβου —πινακοθήκη, που αξίζει πραγματικά να δει κανείς— τον Άγιο Νικόλαο, αρχαία μονή ενδιαφέρουσα, με σημαντικές τοιχογραφίες, χτισμένη τον 14ον αι. και το τελεφερίκ. Οι εγκαταστάσεις του βρίσκονται προς το δημόσιο δρόμο. Παίρνουμε, έτσι, την ανηφόρα και κοντά σε μίαν ώρα φτάνουμε. Το σύστημα μας μεταφέρει με την τροχαλιοκίνηση χοντρών και γερών καλωδίων, προσκολλημένων σε μεγάλα στηρίγματα —πύργους (στα οποία στερεώνονται κατά διαστήματα κρεμασμένα καθίσματα) σε κορφή του βουνού Κιτίο, στα 1800 μέτρα. Στα ριζά του βουνού τούτου βρίσκεται το Μέτσοβο. Πληρώνουμε λοιπόν τα κόμιστρα, ανεβαίνουμε στις «πολυθρόνες» μας και ξεκινάμε. Στα πόδια μας —κάτω— κι ως τη μεγάλη κορφή ψηλά απλώνεται πλαγιά θαυμαστή, καταχιόνιστη το χειμώνα κι ως την άνοιξη πέρα —μια πίστα πραγματικά λαμπρή για χιονοδρομίες. Δεν είναι η μόνη στο Μέτσοβο. Η περιογή τούτη της Ηλείου έχει όλα τα φυσικά προσόντα κι όλες τις σύγχρονες δυνατότητες να αποβεί ένα απ' τα σημαντικότερα κέντρα χειμερινού τουρισμού της χώρας μας. Νά μας, μετά, γοητευμένοι, ξαφνιασμένοι και φοβισμένοι κάπως απ' το μετέωρο ταξείδι στην κορυφή. Χειμώνας καιρός κι άγρια θύελλα μαίνεται εδώ ψηλά. Δε χιονίζει, ο μπλόβος, ο μουντός ουρανός, πάνω, ξεθύμανε το προηγούμενο βράδυ, μα οι ασκοί του Αιόλου τρύπησαν και σφυρίζουν φρικτά-πόλεμος, μάχη φοβερή-κι ουρλιάζουν, θαρρείς, σαν προκατακλεισμένα τέρατα, οι άνεμοι. Μα εμείς, με χοντρά ρούχα σφυχτά κουκουλωμένοι, κοντά στο κατάλυμα του μηχανοστασίου, αγναντεύουμε έναν ολόκληρο κόσμο! Τί πανοραματική θέα! Προς τα δυτικά, βλέπουμε ν' απλώνεται, πέρα, η πλατειά σιλουέτα του όρους Μιτσικέλι, που η πίσω του πλευρά έχει στα πόδια της την όμορφη γιαννιώτικη λίμνη, την Παμβώτιδα. Στον βαθύτερο ακόμη ορίζοντα, περίπου προς την ίδια κατεύθυνση, θωροούμε από δω ψηλά, αμυδρά, χαμένα μες στο αβέβαιο φως ενός σούρουπου, τα βουνά του Τομάρου, της

πρώτης κατοικίας του Ελληνικού Πανθέου, στους πρόποδες του οποίου σώζονται ακόμη τα ερείπια του πανάρχαιου μαντείου της Δωδώνης και του αναστηλωμένου, πλέον —του μεγαλύτερου μάλλον— αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Προς νότον, την αλπική θωριά του Περιστερίου (Λάκμου) και προς βορράν, θαυμάζουμε, σε μια πολύ εκτεταμένη θέα του βάθους, ένα πραγματικά σπάνιο τοπίο: τα Ζαγόρια, τα σαράντα πολιτισμένα αρχοντοχώρια της Ηλείου, τρουπωμένα μέσα σε δάση από πεύκα κι ελάτια, καστανιές και φλαμουργιές και σε πλούσια (τα περισσότερα) αστείρευτα νερά. Πιο πάνω ακόμη, στο έσχατο σημείο αυτού του φόντου, βιγλίζουμε το απροσπέλαστο τείχος της Τύμφης ή Γκαμήλας, δεξιά μας το Μαυροβούνι, κι απέναντί μας, κατά την Ανατολή, τα δασωμένα βουνά της Κατάρας και του Ζυγού, τα φυσικά όρια Ηλείου και Μακεδονίας. Ανάμεσα απ' τα τελευταία τούτα κι ως τα σύνορα —πάνω— του Ζαγοριού απλώνεται γραφικό, γεμάτο δάση, κρυσταλλοπηγές και ειδυλλιακά ξέφωτα οροπέδιο: οι Πολιτσιές του Μετσόβου, το ομορφότερο μέρος της περιοχής.

ΑΡΤΑ

Καλοκαίρι και ξεκινούμε για την Άρτα. Την Άρτα του Δεσποτάτου της Ηλείου και της Παρηγορήτισσας, της Αμβρακίας και του Γεφυριού, την Άρτα του Μάξιμου Τριβώλη, του Μακρουγιάννη και του Σκουφά. Σταυροδρόμι πραγματικό η γη τούτη απ' την αρχαιότητα, πέρασμα των Ακαονών και στεροελλαδιτών προς τη δύσβατη Ήπειρο και την Αλβανία και των Ηπειρωτών προς τα Εφτάνησα, τη Ρούμελη και το Μοριά, στόχος ξενικών επιδρομών απ' τα θαμπά ιστορικά χρόνια, είναι φορτωμένη με παληούς θούλλους κι άγριες περιπέτειες, συγκρούσεις, πολέμους, δόξα. Οι Κορίνθιοι σοφά είχαν αντιληφθεί τη στρατηγική της θέση και τα γεωγραφικά προσόντα της ενδοχώρας της κι έχτισαν στο μέσον της περιοχής την Αμβρακία. Κι οι Μολοσσοί κι οι Αθαμάνες, βορειότερα, πάντοτε προσδοκούσαν στην εκμετάλλευσή της. Πράγματι, ο κάμπος τούτος, όπου δεσπόζει η Άρτα, είναι καταγόνιμος. Μεγάλος, ως πέρα το Ιόνιο Πέλαγος —δυτικά— κι από την Παντάνασσα*, πάνου, μέχρι τις εκβολές του Άραχθου στην Κόπραϊνα, κατάφυτος (περισσότερο στην ανατολική πλευρά του), είναι ό,τι πολυτιμώτερο κι ακριβό έχει μαζί η Ήπειρος κι η πόλη της Παρηγορήτισσας.

Φτάνουμε στο καταπράσινο Μακρυνόρος, το γιομάτο πουρνάρι, κουμαριές και κυπαρίσσια, με το αυτοκίνητο, περνάμε το Μενίδι —την έσχατη από βορράν προφυλακή της

*Χωριό βόρεια της Φιλιππιάδας.

Ακαρνανίας— και πατούμε τα χώματα της Ηπείρου. Απέναντί μας, μέχρι πέρα, τα μέρη της Πρέβεζας και τους λόφους των Αγίων Αποστόλων και του Ακτίου, που φαίνονται θαμποί, μπλάβοι μες στο μουντό πρωινό, κατά τη δύση, κι ως τα πόδια μας, απλώνεται ήσυχος και πράος ο Αμβρακικός κόλπος. Τα πρώτα περβόλια με τις πορτοκαλιές και λεμονιές, μυριανθισμένα (στον καιρό τους) τα πρώτα ηπειρώτικα περβόλια προβάλλουν μπροστά μας. Βρισκόμαστε κοντά στη θάλασσα ακόμη και θωρούμε κατά τη μεριά της ακτής ένα τσούρμο γλασσοπούλια να γυροφέρνει κρώζοντας και να καραδοχεί πάνω απ' τις ψαρόβαρκες. Μπρος μας, προς βορράν, μακριά ορθώνεται —τείχος τιτανικό— η άγρια οροσειρά των Τζιουμέρκων, στο βάθος, δεξιά μας, τα Άγραφα κι ως τη Φιλιππιάδα και το Ζάλογγο —πέρα— πορτοκαλαιώνες, πορτοκαλαιώνες ευτυχισμένοι, ατέλειωτοι, ένας μικρός επίγειος παράδεισος! Εκατομύρια χρόνια οι πλούσιες προχωσείς των βροχών, που μαίονται στους ορεινούς τόπους αυτής της περιοχής, επλάτυναν και θέριεψαν τον κάμπο της και τον έθρεψαν με εκλεκτά φυσικά αποθέματα, πολυτίμα για τη χλωρίδα του. Προχωρούμε στην πράσινη πλημμυρίδα. Νά, ο Άραχθος, αποσταμένος —κοντά μας— τρέχει να ριχτεί στην αγκαλιά του Αμβρακικού. Σα φείδι γλυστρά στους πράσινους μπαξέδες, σιγοτραγουδώντας σκοπούς βουνίσσιους, λοξοδρομίζει, κάνοντας χίλιες δυο στροφές, τρουπώνει στους πορτοκαλαιώνες και ελαιώνες, που τον λαχταρούν, βγαίνει στα ξέφωτα-ήσυχος, πράος, τραβά να ξεθυμάνει. Ψηλά στα βουνά όμως, στριμωγμένος στις άγριες κλεισούρες και στους γκρεμούς, στις ρεματιές και στις ισκιερές χαράδρες, μουγκρίζει σα θεριό από αγκούσα, μάχεται να ξεσκλαβωθεί, να «πιάσει» τα καμποτόπια.

Στη φύση δεν υπάρχει πιο θαυμαστό στοιχείο απ' το ποτάμι. Σα βουνίσσιος πλάτανος, σα δρυ, πολεμά να τρουπήσει (καθώς ο σπόρος τους) κι αυτό τη σκληρή πέτσα της γης, να θε-

ριέψει κατόπι, σάμπως χιλιόχρονο τρομερό δέντρο, ν' απλωθεί, να κατακτήσει βουνά και χώρες. Πεισματικό κι εκφραστικό, ορμά, με υπολογισμούς και σκέψη —θαρρείς— με πισωγυρίσματα, πότε βρυχώμενο λιοντάρι και πότε πονηρός όφης, προς το σκοπό του. Όλη η θαυμαστή τούτη πύκνωση των ιδιοτήτων στο φυσικό αυτό στοιχείο, που δεν κοιμάται ποτέ, η αγριάδα μαζί κι η συγκατάνευση, η άτεγκτη εκπλήρωση του χρέους μα και τα πρακτικά του καλά, η μουσική κι η παράξενη ομορφιά του, έκαμαν τους αρχαίους να θεοποιήσουν τα ποτάμια. Ο Μαίανδρος, ο Αλφειός, ο Άραχθος (ο αρχαίος Ίναχος), ο Ιλισσός, ... Ολοι τους στα μάτια των προγόνων μας ήταν θεοί (με χίλιες, ωστόσο, περιπέτειες) και λατρεύονταν ως τέτοιοι. Εξάλλου οι μεγάλοι πολιτισμοί (σχεδόν πάντοτε) χρωστούσαν, μπορούμε να πούμε, την δημιουργία τους και την ύπαρξή τους στα ποτάμια. Τί θάταν, αλήθεια —μπορεί να το σκεφτεί κανείς— η Ινδία χωρίς το Γάγγη, η Μεσοποταμία δίχως τον Τίγρη, η Κίνα κι η Αίγυπτος δίχως τον Κίτρινο Ποταμό και το Νείλο; Και στην αρχαία Ελλάδα οι μεγάλες πόλεις, αυτές, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο χτίσιμο του πολιτισμού, που άνθισε στη γη τούτη —η Αθήνα, η Σπάρτη, η Πέλα, η Μίλητος— είχαν συνδέσει τη μοίρα τους με τα φυσικά τούτα στοιχεία. Η ιστορία του ανθρώπου, περνά, πράγματι, μέσα απ' το ακατάβλητο ρέμα των ποταμών.

Δεξιά μας, σε μια πράσινη ράχη σκαρφαλωμένο, κάτω απ' τις παρυφές των δυτικών υψωμάτων της Αλίντας*, που χωρίζει την Ήπειρο από την Ακαρνανία, βλέπουμε το Κομπότι, πατρίδα του Νικ. Σκουφά.

Ο Σκουφάς, πατριώτης, φλεγόμενος από πάθος για τη λευτεριά της σκλαβωμένης γης μας, εμπορευόμενος στη Ρωσία,

* Βουνό στα σύνορα των νομών Άρτας και Αιτωλοακαρνανίας.

ίδρυσε το 1814 στην Οδησσό, μαζί με τον Τσακάλωφ, Αναγνωστόπουλο και Ξάνθο τη Φιλική Εταιρεία, που έμελε να παίξει θεμελιακό ρόλο στο ξεσήκωμα του '21. Με όπλο τους τη μυστικότητα—τη μυστικότητα της μεγάλης κατευθύνουσας Αρχής—τα ιδρυτικά μέλη της κι οι πρώτοι αφοσιωμένοι εταίροι κατώρθωσαν, πράγματι, να διαδώσουν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, παντού, σ' όλη την Ελλάδα και τη Βαλκανική—σε έμπορους κι οπλαρχηγούς της επανάστασης τον πρώτο καιρό και μετά στον πολύν κόσμο—τις βασικές νόρμες της Εταιρείας και να μυήσουν τους ρωμιούς περί του προακτέου. Φέρνοντας μ' αυτόν τον τρόπο σε συνεργασία τις συνάμεις του αγωνιζόμενου Έθνους σε μια καιρία στιγμή (στη γοργή προετοιμασία του ξεσήκωμου) η Φιλική Εταιρεία συνέτεινε δυναμικά στην εξέγερσή του εναντίον του κατακτητή.

Θωρούμε πάνω, τα Τζιουμερκα, και το Μαλακάσι, τα γρανιτένια βουνά με τις κορφές τους χωμένες στα σύννεφα. Τόπος δύσκολος, σκληρός για τον άνθρωπο η περιοχή τούτη. Δεν μπορείς δίχως ζόρι να την κουμαντάρεις. Τον παληό καιρό, προπολεμικά, δεν υπήρχαν εδώ ψηλά, στα χώματα τούτα, τα γιομάτα πιτυχώσεις, γκρεμούς και ρεματιές, δρόμοι. Και τα χωριά τους—τα τζιουμερκοχώρια—τα σκαρφαλωμένα στις ψηλές και χαμηλές τους ράχες, επικοινωνούσαν με τις κοντινές πόλεις με τους κυρατζήδες. Οι κυρατζήδες έφερναν στα χωριά τα φορτώματα και τ' αγώγια με τα τρόφιμα (κυρίως καλαμπόκι, λάδι κι αλάτι) και μετέφερναν, επίσης, τους παραχειμάζοντες ταξειδιώτες. Άντρες πραγματικά ψυχωμένοι και γεροί, καβαλίκευαν την Πίνδο, συχνά χειμώνα καιρό, κομίζοντας με τα μουλάρια τους απ' τους Θεσσαλικούς κάμπους καλαμπόκι και στάρι για τους πληθυσμούς. Κρατούσε κοντά δυο βδομάδες το ταξείδι τους τούτο πάνω στα κράκουρα και στις κορφές των Τζιουμέρκων και το χαλαζόβροχο κι οι αγέρηδες στους σκληρούς αυτούς τόπους ήταν συνηθισμένα πράγματα και το

μισοκαλόκαιρο ακόμη. Κι ύστερα μάλιστα απ' τις μπόρες, σαν κατρακυλούσαν βράχοι κι ολόκληρα κομμάτια γης ξεκόβονταν δίπλα τους απ' τις θεόρατες πλαγιές και «κατέβαζαν» τα ρέματα, οι ξωμάχοι τούτοι στριμώνονταν για τα καλά. Κι οι κεραινοί και τα μουγκριτά των ουρανών, οι δαιμονισμένοι κροταλισμοί της γης απ' τους κρουνούς, που ξεχείλιζαν από πάνω κι η αποκρουστική θέα όλης της παράξενης τούτης παράστασης, συμπλήρωναν τον τρομερό χορό των φυσικών δυνάμεων στα ηπειρωτικά αυτά αετοβούνια.

Πραγματικά δεινά σε τέτοια αγριοκαίρια τραβούσαν περισσότερο οι κυρατζήδες της Πράμαντας και των Μελισσουράγων, καθώς ήταν αναγκασμένοι, επιστρέφοντας από τη Θεσσαλία, να διαβούν, μετά την Πίνδο, στους Χρηστούς*, τον φουσκωμένο Άραχθο για να φτάσουν κατόπιν στα χωριά τους.

Κι όταν «κατέβαζε» το θηριό τούτο από ψηλά δεν αστειεύονταν. Μπορούσε να σε παρασύρει στη δυνή του —καθώς τόκανε κάμποσες φορές με τους πεισματάριδες τούτους στρατοκόπους των τζιουμερκιώτικων βουνών —και να σε πνίξει.

Στις πόλεις όμως της Ηπείρου, όπου τους τράβαγε το μεροκάματο —στα Γιάννινα, στην Άρτα— οι στρατές για τους κυρατζήδες —τους αγωγιάτες— δεν ήταν τόσο ζόρικες. Δεν είχαν να κάμουν πια με τ' άγρια μεγαλοβούνια και μ' ορμητικές νεροσυρμές. Βέβαια κι εδώ η γιομάτη σκαμπανεβάσματα, δυσπρόσιτους τόπους κι Άραχθο γης απαιτούσε καρδιά και γερά νεύρα μα όχι ατσαλένια αντοχή, καθώς το καβαλίκεμα και το χειμωνιάτικο πέρασμα της Κακαρδίτσας.

Φτάνουμε στην Άρτα. Το κομσό βυζαντινό της κάστρο, μπαίνοντας, μας σταματά. Προμαχώνες, γκρίζοι απ' τον καιρό (μα καλοδιατηρημένοι), χορταριασμένοι μεσαιωνικοί πύργοι, τείχη σκυθρωπά και πανάρχαιοι ογκόλιθοι —στηρίγματα της κατοπινής βυζαντινής οχύρωσης— επιβλητικοί πυλώνες κι

* Συνοικισμός της Πράμαντας.

επάλξεις, ένας κόσμος βουβός μα τόσο πυκνός σε γοητεία, καθώς κρατά μέσα του σφιχτά, σαν ακριβό φυλαχτό, το βάρος των καιρών μιας πόλης δοξασμένης, χιλιόχρονης. Εδώ, σ' αυτή την εσχατιά της αυτοκρατορίας, στην πέρα από την Πίνδο απομονωμένη περιοχή της βυζαντινής Δύσης, βρήκαν σίγουρο αραξοβόλι, μετά την πτώση της Βασιλεύουσας από τους Σταυροφόρους, το 1204, οι άρχοντές της Άγγελοι Κομνηνοί —της μεγάλης οικογένειας των Κομνηνών— και ίδρυσαν το Δεσποτάτο της Ηπείρου, τη συνέχεια του βυζαντινού κράτους, που έμελε να γνωρίσει ημέρες δόξης.

Οι ηγεμόνες, που άφησαν έντονο το στίγμα της προσωπικότητάς τους στην ιστορία του Δεσποτάτου, ήσαν ο Μιχαήλ ο Α', ο Θεόδωρος ο Α' και ο Μιχαήλ ο Β'. Με προσόντα και σπάνια επιβολή και οι τρεις, με βλέψεις, δημιούργησαν ένα κράτος, υποδειγματικό για την εποχή του από πολλών απόψεων. Πολύ περισσότερο μάλιστα, που αυτό το κράτος στάθηκε, με τη θαυμαστή συγκρότηση του στρατού του, τη σοφά διαρθρωμένη του μηχανή και τον αμοιβαίο σεβασμό Αρχής και πολιτών, που γενικά επικρατούσε, η μαγιά, που έπλασε κατά τους σημαδιακούς εκείνους χρόνους την ενσυνείδητη υπόσταση του νέου ελληνισμού.

Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση το έδωσε σίγουρα ο Μιχαήλ ο Α', ιδρυτής του Δεσποτάτου, με τις οργανωτικές του ικανότητες. Τούτος έθεσε τις βάσεις της κατοπινής ακμής του. Επί Θεοδώρου του Α' εξάλλου, το Δεσποτάτο της Ηπείρου γίνεται μεγάλη Δύναμη της εποχής. Τα σύνορά του φτάνουν από το Δυρράχιο μέχρι την Εύβοια κι από την Ιθάκη ως τον Εύξεινο Πόντο. Ο Μιχαήλ ο Β', δυναμικός, επίσης, ηγεμόνας, διπλωμάτης κι ευφυής, εργάζεται ακούραστα για το Δεσποτάτο. Συγγενεύει με τη Δυναστεία των Χόχενστάουφεν, μάλιστα, παντρεύοντας με το Μαμφρέδο, γιο του αυτοκράτορα Φρειδερίκου του Β', βασιληά της Σικελίας, την κόρη του Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα. Ο δεσμός όμως ατυχεί. Ο Μαμφρέ-

δρος συγκρούεται με τον Κάρολο τον Ανζιού, σύμμαχο του Πάππα κι αδερφό του γάλλου βασιλιά, σκοτώνεται και κύριος των εδαφών του γίνεται ο Αντζιού, που φυλακίζει τη δύστυχη Ελένη μέχρι το θάνατό της και σ' άλλη φυλακή σιδηροδέσμια εγκλείει τα τέκνα της. Ο Πέτρος ο Αραγωνικός ο Γ', συγγενής του Μαμφρέδου, εκδικείται, ωστόσο, για τα δεινά του Χόχενστάουφεν και της ηπειρωτοπούλας Δούκαινας Αγγελίνας: με τη συνδρομή του βυζαντινού αυτοκράτορα, οργανώνει εξέγερση στη Σικελία, δημιουργώντας τον περίφημο «Σικελικό Εσπερινό», στα 1282, κατά τον οποίο σφάζονται όλοι οι γάλλοι του Καρόλου Ανζιού, που δύνει η βασιλεία του.

Μόνιμος κι επίμων στόχος του Μιχαήλ του Β' ήταν η απελευθέρωση της Πόλης απ' τους Φράγκους κι η στέψη του ως αυτοκράτορος του Βυζαντίου. Διαφορετική όμως υπήρξε η θέληση του «πεπρωμένου» και το ηπειρωτικό Δεσποτάτο άρχισε, μετά, κυρίως, το Μιχαήλ το Β' να παίρνει σταθερά την κάτω βόλτα.

Οι Δεσπότες Άγγελοι Κομνηνοί ήσαν φιλοκτήτορες. Καθιστώντας πρωτεύουσά τους την Άρτα, τη στόλισαν με περίλαμπρα κι επιβλητικά κτήρια, με θαυμάσιες εκκλησιές κι άλλα έργα, που μας προκαλούν ξεχωριστή, πραγματικά, εντύπωση. Περπατούμε στους δρόμους της γραφικής πόλης, που σφύζει από ζωή. Παληά αρχοντικά, ιδίως προς τις βόρειες περιοχές της, με μεγάλες καμάρες, με φουρούσια και συχνασιά μας σταματούν και μας γυρίζουν πίσω, σε μιαν εποχή περισσότερο ταιριαστή στα φυσικά μέτρα του ανθρώπου, πιο κοντά στις ρίζες της ψυχής του, με ρυθμούς σωστούς, να τους φτάνεις κι όχι εξωφρενικούς σαν της παράξενης, γκριζας εποχής μας.

Στην κεντρική πλατεία βλέπουμε το κομψό, ιδιόκτητο κτήριο του εκπολιτιστικού οργανισμού «Σκουφάς». Ένα πλουσιώτατο λαογραφικό μουσείο, βιβλιοθήκη σημαντική με σπάνια βιβλία και μια πληθώρα σοβαρών εκδόσεων είναι το δυναμικό

του «Σκουφά» στον ηπειρωτικό χώρο εδώ κι έναν αιώνα. Μεγάλα και μικρά κτήρια, σοκκάκια και πολυκατοικίες, φτιαγμένες σε ασφυκτικούς χώρους, μια αρχιτεκτονική αταξία, που χαρακτηρίζει όλα τα (σύγχρονα) αστικά μας κέντρα, χαρακτηρίζει πολεοδομικά και την πόλη τούτη. Κουραστικές ανηφόρες και στενορύμια συναντούμε πιο πέρα, σπίτια και γειτονιές, στρωγμένες στα κράσπεδα της Περάνθης, του καταπράσινου δασώδους λόφου, που κρατά τον ίσκιο της Άρτας. Μπροσ σε μια πόρτα καλησπερίζουμε μια γρηούλα· μας καλησπερίζει κι εκείνη. Φτάνουμε πάνου, κοντά στην κορφή του μικρού, γραφικού βουνού. Η θέα είναι μαγευτική: προς βορράν, οι τραχειές, αγριωπές κορφές των Τζιουμέρκων και του Ξηροβουνίου· προς νότον, ο Αμβρακικός κόλπος, τα Ακαρνανικά όρη κι η Λευκάδα, πιο πίσω, να πλέει-βάρακα ξεμοναχιασμένη-στη θάλασσα.

Το νησί τούτο, με την καταπράσινη φύση, τους ισκιερούς κυπαρισσότοπους, τους μπαξέδες και τα γελαστά αμπέλια, με τα χωριουδάκια στις πλαγιές ή αντίκρου στη θάλασσα, χρόνο το χρόνο κερδίζει όλο και περισσότερο την εκτίμηση των ξένων και ντόπιων τουριστών. Πράγματι, τί να πρωτοθαυμάσει κανείς στον εξαιρετικό τούτο τόπο: τις καθάριες ακρογιαλιές, τις δαντελωτές (το Πόρτο Κατσίκι, το Κάθισμα, τον Άγιο Νικήτα κ.λ.), με τη ζηλευτή, ίδια κεχριμπάρι θάλασσα, τα εκπληκτικά, μεγαλειώδη τοπεία του, όπως το Λευκάτα, με τον απέραντο δυτικόν ορίζοντα, τους πολιτισμένους και φιλόξενους κατοίκους του, την καλλίστη Βασιλική, το Νυδρί (με τα πριγκηπονήσια και το Σκορπιό του Ωνάση), τέλος τη μικρή χαριτωμένη πόλη με τα γραφικά στενορύμια, τις πολλές εκκλησιές και τα πράσινα νησάκια στον κόρφο της, το μαγικό του ήλιο! Ας κλείσουμε όμως την παρένθεση. Μπρός μας, ως την άκρη της δύσης, —πέρα—, όπου ξεχωρίζει η ιερή κορφή του Ζαλόγγου κι απ' την άλλη μεριά ο ελαιώνας της Πρέβεζας, -ο καταπράσινος κάμπος, ο φορτωμένος με πορτοκαλαιώνες κι οπωροφόρα δέντρα, ο ποταμός Λούρος, που σέρνεται μέσα του σα φείδι, βαθύτερα,

προς τα πάνω, οι μυτερές βουνοκορφές του Σουλίου και πιο δεξιά, κατά το μέρος μας, η Φιλιπιάδα και το Γκρίμποβο. Στα πόδια μας, η Άρτα κι ο Άραχθος να την κυκλώνει γοητευτικά, σχεδόν να τη σφύγγει και παραπέρα οι λόφοι του χωριού Πέτα, όπου το 1822, στη γνωστή μας μάχη με τους Τούρκους, κατεστράφη το άνθος των Φιλελλήνων.

Ήταν πραγματική πανωλεθρία για την επανάσταση η πολυκροτη τούτη σύγκρουση—για την επανάσταση, πούχε φουντώσει κι είχε πάρει για τα καλά το δρόμο της— καθώς έδωσε στους Τούρκους την ευκαιρία να ταμπουρωθούν, δημιουργώντας μια γερή αμυντική γραμμή μπροστά απ' όλη την Ήπειρο, που έμεινε, έτσι, για πολλά χρόνια ακόμα σκλαβωμένη.

Ο τόπος τούτος δεν έχει μόνο κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους πλούσια ιστορία. Στους πικρούς αιώνες της σκλαβιάς, έδρασαν μορφές κλεφτών κι αγωνιστών, που έπαιξαν ρόλο μπροστάρη στη σκληρή πάλη των ραγιάδων εναντίον της τουρκιάς, όπως του Δίπλα και του Μπακόλα, του Μάρκου Μπότσαρη, του Μακρουγιάννη και του Καραϊσκάκη, που κρατούσε μάλιστα απ' την περιοχή τούτη, του Κουτελίδα κ.ά. Τα Τζιουμέρκα και τα Άγραφα, κυρίως, ο Βάλτος και το Ξηρόμερο ήτα εδώ πάνω πραγματικές φωληές κλεφτών και «περάσματα», που έτρεμε ο κατακτητής κι οι κλεισούρες, τα λόγγα και τα δασωμένα φαράγγια τους, που προστάτευαν κι έκρυβαν, σαν κόρφος μητρικός, τους αντρειωμένους τούτους, έχουν να λεν για τα ξακουστά κατορθώματα και την παληκαριά τους.

Στα 1803, με την παράδοση του Σουλίου, μια ομάδα κατατρεγμένων Σουλιωτών έφτασε στη Ρινιάσα, χωριό μεταξύ Πρεβέζης και Άρτης, όπου όμως αποδεκατίστηκεν από τους πολυπληθέστερους και πάνοπλους τουρκαλβανούς. Η Δέσπω, η γυναίκα του Γιωργάκη Μπότση, αμπαρώθηκε τότε με άλλους συμπολεμιστές της σε μια κούλια* του χωριού —«στου Δημουλά

* Σπίτι οχυρωμένο.

τον πύργο». Βλέποντας, εντούτοις, πως κάθε αντίσταση είναι μάταιη, για να μην πέσουν ζωντανοί στα χέρια των λιάπιδων, έβαλε φωτιά στα φυσίγγια που κρατούσαν μαζί τους και τινάχτηκαν όλοι στον αέρα*.

Το φρόνημα των σουλιωτών ήταν αξιοθαύμαστο. Η φάρα τούτη, που κατοικούσε τα πιο άγρια βουνά της Ελλάδος, είχε χαρακτήρα παράξενο και περήφανο. Το πάθος ήταν το μέτρο τους. Το δυνατό μέχρι φανατισμού πάθος: η πείσμονα προσήλωση στο λόγο —η περίφημη «μπέσα»— κι η περιφρόνηση του θανάτου, το μίσος στη σκλαβιά κι η παθιασμένη αγάπη για τη γης τους —τα σκυθρωπά και κατάξερα βράχια των απόμερων βουνών της πατρίδας τους. Τα βράχια τούτα κι η σκληρή ζωή πάνω σ' αυτά, σφυρηλάτησαν, ωστόσο, την ιδιοσυγκρασία κι έδωκαν στους σκληροτράχηλους τούτους ορεσίβιους κάτι απ' την ένταση και το πάθος της δικής τους ασήκωτης θωριάς. Η Δέσπω του Μπότση είναι παράδειγμα τούτης της θαυμαστής στάσης των Σουλιωτών. Το Σαλόγγο —κορφή τιμής της ιστορίας μας— και τ' ολοκαύτωμα του Σαμουήλ στο Κούγκι, που μας δείχνουν πως η ζωή μας στην ταπείνωση δεν έχει καμμιά πραγματική αξία, το ίδιο. Στα 1793 ο Λάμπρο Τζαβέλλας κι ο γιος του Φώτος πιάστηκαν, μετά από πλεκτάνη, στα Γιάννινα, αιχμαλώτοι του Αλή Πασά. Ο πατέρας Τζαβέλλας τότε επέστρεψε το νόμισμα στον τύραννο, ξεγελώντας τον με ψευδείς υποσχέσεις για παράδοση —τάχα— του Σουλίου και κατάφερε να του ξεφύγει, αφήνοντας στα χέρια του Τεπελενλή το Φώτο. Απ' την περήφημη πατρίδα του, ωστόσο, ο Τζαβέλλας στέλνει επιστολή στο σατράπη της Ηπείρου, να πάει, αν του κρατάν τα κότεσια, να υποτάξει το Σούλι. Ο ίδιος θα εκδικηθεί για το θάνατο απ' τον τύραννο του αιχμαλώτου γιου του. «Κι αν ο γιος

* Το παραπάνω ιστορικό «καταγράφηκε» σε ξακουσμένο δημοτικό τραγούδι της εποχής.

μου», γράφει, δεν θέλει να πεθάνει για την πατρίδα «δεν αξίζει να λέγεται γιος μου».

Οι Σουλιώτες, οι αδροί τούτοι πολεμιστές, που από παιδιά δεν αποχωρίζονταν το ντουφέκι τους —τον πιστότερό τους σύντροφο— που πέθαιναν μαζί μ' αυτό, θεωρούσαν τα γεγονότα μόνο κατάματα, δίχως στριψίματα μπροστά στους άλλους ή ταμπουρώματα στη δίνη των γεγονότων. Βάδισαν ίσια κι αντρειωμένα, χτυπούσαν το στόχο τους με πίστη και προχωρούσαν μπροστά. Κι άντρες και γυναίκες είχαν την ίδια, συχνά, λιονταρίσια, παληκαριά. Παληά ήταν ξακουστή στα βουνά του Σουλίου ή Χάϊδω, γυναίκα θεριό, πούχε γίνει το καλύτερο των οθωμανών κατά τις συμπλοκές τους με τους σουλιώτες πάνω σε τούτα τα κατσάβραχα. Κι η Μόσχω, η θρυλική Τζαβέλαινα, που ορμούσε στη μάχη ακάθεκτη, σα μανιασμένη λύκαινα, και σκόρπιζε στους τρομαγμένους ουνάστες τον πανικό. Τούτοι ήταν οι Σουλιώτες, περήφανοι και θαυμαστοί. Εκρηκτικές ψυχές, σχεδόν άγριες, όταν το καθήκον το απαιτούσε —το καθήκον καθώς αυτοί το αντιλαμβάνονταν— προστρέχοντας παντού, σε κάθε γωνιά της σκλαβωμένης χώρας μας, που σήκωνε κρημνά, λιτοί και δωρικοί, τσεκουράτοι στο λόγο και στις πράξεις, περήφανοι κι ελευθερόφρονες, φανατικοί στις πεποιθές τους, λάτρεις της γης τους —της δικής τους πάμπανης γης—. Οι Σουλιώτες, οι τρομεροί μαχητές, που ταπεινούσαν επανειλημμένα τις αματωμένες στρατιές του Τεπελιενλή.

Παίρνουμε την κατηφόρα και φτάνουμε σε λίγο στην Παρηγορήτισσα. Η Παρηγορήτισσα, κτίσμα του Δεσπότη Νικηφόρου —πρωτότοκου γιου του Μιχαήλ του Β΄— και της γυναίκας του Άννας Παλαιολογίνας, είναι το επιβλητικώτερο μνημείο της Άρτας— το κόσμημά της. Ναός μεγαλοπρεπής, χτισμένος περί τα τέλη του 13ου αιώνας, συγκαταλέγεται δικαίως στα αριστουργήματα της βυζαντινής Τέχνης. Η περιοχή τούτη μα κι ολόκληρο το Δεσποτάτο, απ' τις βόρειες άκρες του ως το Με-

σολόγγι, κάτου, και τη Ναύπακτο κι ως τη Θεσσαλονίκη, ήταν στολισμένο με πλήθος έργων των Αγγέλων Κομνηνών: κτήρια επιβλητικά, φρούρια, επαύλεις κι εκκλησιές, στις οποίες μάλιστα προσέδωσαν χαρακτηριστικά, ξεχωριστά κάπως (και ιδίως στην εξωτερική διακόσμηση και την αρχιτεκτονική) απ' τα επικρατούντα στην Κωνσταντινούπολη.

Ωστόσο, απ' όλον αυτό το βυζαντινό αρχιτεκτονικό πλούτο της περιοχής αυτής, μόνον οι εκκλησιές διατηρούνται σχεδόν ακέραιες ως τις μέρες μας. Οι βυζαντινές εκκλησιές της Άρτας, πλην της Παρηγορήτισσας —που κρατά δικό της, ξεχωριστόν τύπο— είναι βασιλικού (σχεδόν ελληνιστικού βασιλικού) ρυθμού. Τούτο είναι πραγματικά περίεργο, πολύ περισσότερο μάλιστα, που οι βασιλικές απ' την επικράτηση κιόλας, κατά τον 6ο αιώνα (με το χτίσιμο της Αγίας Σοφίας) του Καθαρά βυζαντινού ρυθμού, περιέπεσαν σε παρακμή. Στο κομμάτι όμως τούτο της αυτοκρατορίας, που καταλύθηκεν από τους βαρβάρους φράγκους, στο κομμάτι τούτο, που πήρε σάρκα και ψυχή και επεβίωσε το βυζαντινό κράτος, ο παρηκμασμένος ρυθμός κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους ξανάζησε. Οι βυζαντινές εκκλησιές της Άρτας —πολύ εντυπωσιακές για να μην τις επισκεφτεί κανείς— οι Βλαχέρνες κι η Αγία Θεοδώρα, η Κάτω Παναγιά, ο Άγιος Βασίλειος κι ο Άγιος Δημήτριος, κρατούν ολοκληρωτικά το ρυθμόν αυτό. Έντονα καλλιτεχνικές, με πλούσιο πλινθοκέντητο διάκοσμο, μικρές και συγχρόνως υποβλητικές, μας μιλούν, μες στην παράξενη σιωπή τους, κάτω απ' τους παχειούς ίσκιους των κυπαρισσών, που τις περιβάλλουν, για την ακμή και το κλέος του ηπειρωτικού Δεσποτάτου...

Απ'όλες όμως τις παμπάλαιες τούτες εκκλησιές καμμιά τους —είν' αλήθεια— δεν παραβγαίνει σε καλλιτεχνική αξία και ομορφιά με το ναό της Παρηγορήτισσας. Θαυμάζουμε την επιβλητική πρόσοψή της, τις υπέροχα διακοσμημένες ζωοφόρους, τους μεγαλοπρεπείς τρούλλους, που επικοινωνούν —θαρρείς— με τον ουρανό, τους πλινθοκέντητους υψηλούς τοί-

χους, τα κομσά παράθυρα. Οι γλυπτές παραστάσεις και τα ψηφιδωτά στο εσωτερικό του ναού (όπως η πελώρια μορφή του Παντοκράτορα στον κεντρικό τρούλλο, που μας θωρεί από ψηλά με τα μεγάλα, σοβαρά μάτια του), είναι, επίσης, πολύ εντυπωσιακές. Οι τοιχογραφικές ιστορήσεις του νάρθηκα και του ιερού, το ίδιο. Πραγματική έκπληξη για τον επισκέπτη στη μεγάλη τούτη εκκλησία είναι η τολμηρή και πρωτότυπη στήριξη του κεντρικού τρούλλου. Ο πρωτομάστορας κατώρθωσε τούτο υπερυψώνοντας τις καμάρες του ουρανίσκου, πολύ πάνω από τα φυσικά τους στηρίγματα (τους τελευταίους κίονες) και για λόγους αισθητικούς. Η εντύπωση, που μας προκαλεί είναι, όντως, μια σπάνια, γιομάτη δέος επιβλητικότητα. Η Παρηγορήτισσα, απ' τα μεγάλα, πράγματι, δημιουργήματα του βυζαντινού πολιτισμού στον 13ον αιώνα, είναι, συγχρόνως, η έκφραση (στην περιοχή του Δεσποτάτου) της πιο τρανής ακμής του πολιτισμού τούτου —της Παλαιολογίας Τέχνης— που συμπίπτει με τη βαθειά παρακμή της αυτοκρατορίας και του κόσμου της, ενός κόσμου, που το τέλος του διαγραφόταν αναπόφευκτο.

Τραβάμε, εντυπωσιασμένοι από δω, προς τη δυτική έξοδο της πόλης. Θέλουμε να δούμε το θρυλικό γεφύρι. Περνούμε τη γεμάτη κόσμο και κίνηση πλατεία Κιλκίς, τα τελευταία εμπορικά κατόπιν, που αρχίζουν σιγά-σιγά να κλείνουν (έπεσε κιόλας το γκριζο δείλι στον ηπειρωτικό ουρανό) —ένα καταπέτεινο, κομσό κτήριο, παλαιό, απέναντί μας μας σταματά— και νά μας κατόπιν στην άκρη της Άρτας. Μπροσ σε μια πλατεία, κοντά μας θωρούμε έναν επιβλητικόν ανδριάντα. Είναι του Μάξιμου Γραικού. Της τρανής τούτης μορφής της χριστιανοσύνης, που στάθηκεν ο ηγέτης του ρώσικου λαού, κατά τον 16ον αιώνα, στην παιδεία και στα θρησκευτικά πράγματα. Ο Μάξιμος είχε τη στόφα και την προίτηση μεγάλου ανθρώπου.*.

*Βλέπε Β. Μάργαρη, *Μεγάλοι Νεοέλληνες από το 1400*, Αθήνα 1982, σ. 102-105 και στο τέλος σχετική βιβλιογραφία.

Νέος, εγκαταλείπει την πατρίδα του την Άρτα και πηγαίνει στην Ιταλία για σπουδές. Εκεί γνωρίζεται με τους περηφανείς ουμανιστές της Αναγέννησης Ιανό Λάσκαρη, Άλντο Μανούτιο, Τζανφραντσέσκο Πίκο ντελα Μιράντολα, Ούρκε Κόντρο κ.ά. και επιβάλλεται με την προσωπικότητά του στους κύκλους των λογίων και των ανθρωπιστών. Στη Φλωρεντία ακούει το φλογερό Τζερόνιμο Σαβοναρόλα, ο φρικτός θάνατος του οποίου όμως τον συνταράσσει. Ο Μάξιμος μονάζει κατόπιν στον Άγιο Μάρκο, το περίφημο μοναστήρι του Σαβοναρόλα και στα 1505 τον βρίσκουμε στο Άγιον Όρος, όπου στη μονή Βατοπεδίου, παίρνοντας ως ιερομόναχος το όνομα Μάξιμος (το πραγματικό του ήταν Μιχαήλ Τριβώλης), μένει —έχοντας πια τη φήμη τρανού σοφού— για μια δεκαετία. Στα 1518, και μετά από πρόσκληση του Τσάρου, εγκαθίσταται ως θεολογικός καθοδηγητής στη Ρωσία, όπου ξεκινά το μεγάλο αναμορφωτικό του έργο. Έργο, βέβαια, που απλώνεται πολύ πιο πέρα απ' τα στεγανά ενός (συγχρόνως) ουσιαστικού και τυπικού χριστιανισμού και μιας σωστής εκκλησίας και που αγκαλιάζει περιοχές καθαρά πολιτισμικές, καθώς τη ρωσική φιλολογία και γλώσσα, για τις οποίες ο Μάξιμος υπήρξεν αναμφισβήτητα το επιστημονικό τους ξεκίνημα. Ο ιστορικός Χέερ τον χαρακτηρίζει, πράγματι, Λούθηρο της Ανατολής και ο Η. Ντενίσωφ θεμελιωτή της ρωσικής γλώσσας. Οι εχθροί όμως του μεγάλου μεταρρυθμιστή και ηθικού αναμορφωτή, που με το δριμύ λόγο του συχνά εμαστίγωνε τον ακόλαστο βίο τους —οι υψηλά ιστάμενοι εχθροί του— βυσσοδομούν εναντίον του και κατηγορώντας τον ως αιρετικό, καταφέρουν στο τέλος να φυλακισθεί ισόβια σιδηροδεμένος. Ο ζόφος της ανθρώπινης ψυχής είναι ανομολόγητος.. Εντούτοις το έργο του Μάξιμου είχε αναμφισβήτητα πλούσιους καρπούς στην αχανή χώρα των Ρώσων. Κι αργότερα ο φλογερός αγωνιστής περιελήφθη στη χορεία των χριστιανών αγίων της Ρωσίας ως Όσιος Μάξιμος.

Φεύγουμε. Κι όλας απέναντί μας —κοντά μας— νά, το γε-

φύρι της Άρτας. Βλέπουμε το μπόϊ του από δω, πλάγια, παράξενο, καμπουριασμένο, φαιόσκουρο, σα θεόρατη γκαμήλα, να ακινητεί —ισκιωμένο— πάνω απ' το ποτάμι. Κομσό και συγχρόνως επιβλητικό, με βάσεις χοντρές και σίγουρες και ράχη με λεπτό «πέρασμα», με καμάρες σοφά ζυγιασμένες, με κατασκευή δύστροπη και δύσκολη, το μεγάλο τούτο δημιούργημα μας προκαλεί δικαιολογημένα το θαυμασμό. Το χτίσιμό του χρονολογικά δεν είναι εξακριβωμένο. Μερικοί το τοποθετούν στους ρωμαϊκούς χρόνους, άλλοι, καθώς ο Σεραφείμ Ξενόπουλος, στη Δεσποτοκρατία κι άλλοι, τέλος, στον κοντινό μας 17^ο αιώνα. Θρύλλοι έχουν τυλίξει εξαιτίας του γεγονότος τούτου την κατασκευή και την ιστορία του γεφυριού. Θρύλλοι γοητευτικοί, παράξενοι, που δίνουν στο ένστικτο της μάζας τροφή και μορφοποιούν στέρεα, με σάρκα και οστά, μπροστά της, τους μακρινούς ίσκιους του παρελθόντος. Σαν από κάποιο μυστηριώδες σύνδρομο του χρόνου, που φωληάζει στα σκοτεινά του βάθη, ο άνθρωπος αρνείται να δεχτεί για τα πράγματα, ιδίως τα μεγάλα και τα σημαντικά, χωρίς αντάλλαγμα, τη σκοτεινή μεσσηρία του χρόνου κι αβέβαιη γέννησή τους, που τον τρομάζει. Πόθος του, έτσι, μυστικός η επιβλητικά σχηματισμένη τους υπόσταση, για να μπορεί κι αυτός να κρατηθεί μες στο παντοτεινό αργοκύλισμα των εποχών. Πασχίζει λοιπόν να δυναμώσει τη θολή τους ύπαρξη, δίνοντάς της επιβλητικές διαστάσεις, πλουτίζοντάς την με ιδιότητες, που ασφαλώς δεν είχε, με την ενσάρκωση δικών του φόβων και πόθων και προικίζοντάς την μπρος στη φαντασία του με μια υπόσταση παράδοξη και μαγική, σχεδόν θεϊκή. Κι αυτό για να μπορεί να τη στεργιώσει παντοτεινά και άτεγκτα στο ζοφερό βάθος των περασμένων....

Απ' τους θρύλλους του Γεφυριού ο συγκλονιστικότερος είναι αυτός της θυσίας της γυναίκας του πρωτομάστορα: το μεγάλο και σημαντικό έργο δε θα πιανε ρίζες στη γη, δε θα τέλει-

ωνε, αν δεν «κτιζόταν» στα θεμέλια, όχι οποιοσδήποτε άνθρωπος, κάποιος μάστορας απ' το συνάφι ή κάποιο λασποπαίδι μα η γυναίκα του πρωτομάτορα. Έπρεπε ένα κακό τρανό να στηρίξει το μεγάλο δημιούργημα. Το πασίγνωστο δημοτικό μας τραγούδι, η δραματική μπαλάντα «της Άρτας το γεφύρι», «έντυσε» κατά τρόπον αριστουργηματικό το θρύλλο τούτο και το «μύθο» του κι υπήρξεν για ολόκληρη τη βαλκανική (σύμφωνα με έλληνες και ξένους ερευνητές) το πρότυπο για τη δημιουργία παραπλήσιου περιεχομένου τραγουδιών. Η βαθιά πίστη, πράγματι, στη θυσία, προκειμένου να εκτελεστεί (ή επιτελεστεί) κάποιο σοβαρό έργο, ξεκινά απ' τους πολιτισμούς της απώτερης αρχαιότητας (οι αποτρόπαιες ανθρώπινες εντειχίσεις και οι ανθρωποθυσίες είναι δραματική πρακτική, μέχρι τους καιρούς μας συχνά της πίστης τούτης) κι αποτελεί κληρονομιά σημερινή, ίσως, κάθε λαού πάνω στον πλανήτη. Πίσω όμως από τη χοντρή τούτη κρούστα της πανάρχαιας πίστης, απ' την αδρή της πρόσοψη, κρύβεται το βαθύτερο στίγμα της: κάθε δημιουργία άξια λόγου στηρίζεται στον πόνο κι οι σκόπελοι είναι η αναπόφευκτη πορεία εδώ πάνου παντός έργου μας. Ένα βαθύ φορτίο θλίψης κρύβεται στην καρδιά κάθε σπόρου της γης, κάθε εγκυμονούντος ζωντανού κι η πίκρα είναι το αντίτιμο, που πληρώνουμε για την πραγμάτωση των πόθων μας. Μπροσ από κάθε δημιουργικό μας βήμα, από τους στόχους και τις προσδοκίες μας, μας καρτερεί η βλοσυρή παρουσία του μόχθου και τίποτα δε γίνεται χωρίς τον κάματο έξω απ' τα απρόσιτα σύνορα του παραδείσου. Τούτο είναι το βαθύ νόημα της πανάρχαιας δοξασίας της θυσίας, νόημα, που συγχρόνως, κατά τρόπον έμμεσο σημαδεύει και το «Γεφύρι της Άρτας»-το έξοχο δημοτικό μας τραγούδι.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑ

Η μικρή πόλη της Ηγουμενίτσας κατέχει τη βορειοδυτική γωνιά της χώρας μας. Κοντά στην Κέρκυρα —η μια αγναντεύει την άλλη— στην Κέρκυρα, που ο κοσμοπολιτισμός της και η συρροή πληθώρας ξένων κατά τους μήνες του καλοκαιριού έχει πια φτάσει εν σχέσει με τα έργα υποδομής και ανάπτυξης σε δυσανάλογα μεγέθη, δεν απέχει πολύ συγχρόνως κι από την ελληνοαλβανική μεθόριο. Ξεκινώντας τούτη από τις σπάνιες για το βιότοπό τους και γραφικές Προσπες, διασχίζει τα νότια κράσπεδα του Γράμμου, τη Νεμέρτσικα και μέσω Μουργκάνας φτάνει πιο πάνω απ' τη Σαγιάδα, στο στενό της Αυλώνας. Προστατευμένη κατά φυσικό τρόπο απ' τη μεριά της θάλασσας και της στεριάς (απ' το βορρά και την ανατολή ορθώνονται μπρος της τείχος τεράστιο— οι τελευταίες πτυχώσεις των προεκτάσεων του Γκορούλα κι απ' τα δυτικά ο φυσικός της όρμος εμποδίζει τις χειμωνιάτικες τρυνκυμίες να φτάσουν στα πόδια της) η Ηγουμενίτσα είναι πραγματικά προνομιούχα. Παιδί των μεταπολεμικών εξελίξεων μιας περιοχής, που η καίρια γεωγραφική της θέση —η πλησιέστερη θύρα της χώρας μας προς την Ευρώπη— την καθιστούσε σημαντικό κόμβο για το μέλλον του τόπου, σταυροδρόμι ευρωπαϊκών αρτηριών, έχει γίνει πια από φτωχό ψαροχώρι πραγματική μοντέρνα πόλη. Πλήθος ξένων τουριστών, που κατακλίζουν το καταπράσινο νησί των Φαιάκων και τις ακρογιαλιές του φτάνουν κοντά της. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια με τη δρομολόγηση καθόλον το έτος

πυκνής γραμμής φερυμπώτ Ηγουμενίτσα-Κέρκυρα-Ιταλία, έχει αναπτύξει η γωνιά τούτη έντονα την επικοινωνία της με την Ευρώπη. Περισσότερο, από το Πάσχα και μετά, υπάρχει εδώ μια σημαντική κίνηση και μια ζωντάνια, που έχουν τον αντίκτυπό τους παντού. Ήδη ο πληθυσμός της, με την επίρεια αυτών των δεδομένων, διπλασιάστηκε μέσα σε λίγα χρόνια. Πολλά όμως πρέπει ακόμα να γίνουν για ν' αποκτήσει η πόλη τούτη το πραγματικό της στίγμα, ως βασικού σταθμού της χώρας μας προς την ξένην.

Παίρνουμε από τα Γιάννινα το δρόμο της Βροσύνας, που αν δεν ήταν ένα γραφικό μπαλκόνι θαυμαστών οριζόντων ως το τέλος της διαδρομής, μια βίγλα συναρπαστικής θέας, θάταν σίγουρα ο πιο δύσκολος, ο πιο «δύστροπος» και σκολιός δρόμος της χώρας μας. Σε δυο ώρες θα μας φέρει με το λεωφορείο στην Ηγουμενίτσα. Της Προέβεζας ο δρόμος από της πλευράς αυτής είναι πολύ πιο σωστός, δεν έχει τα σκαμπανεβάσματα και τις μανούβρες, που βριόσκουμε στον προηγούμενο. Συγχρόνως, καθώς στο μεγαλύτερό του μέρος είναι παραλιακός και μάλιστα σε 200 με 300 μέτρα ύψος από τη θάλασσα, συγκεντρώνει τις χάρες μιας γεμάτης από εκπλήξεις διαδρομής: Γραφικοί καταπράσινοι όρμοι παρουσιάζονται μπρος σου, μικροί κολπίσκοι και πευκώνες, βράχοι και γλαροπούλια, ψαρόβαρκες και στο βάθος οι αχνές φυγούρες της Κέρκυρας και των Παξών. Διαφορετικό όμως, καθαρά «ηπειρωτικό», το ύφος του γιαννιώτικου δρόμου.

Ξεκινώντας απ' την ηπειρωτική πρωτεύουσα, φτάνουμε σε λίγο στους μικρούς ανηφορικούς δαιδάλους των πρώτων υψωμάτων του ταξιδιού μας —της συνέχειας της μέτριας ορεινής γραμμής της Κοσμηράς*, των Μαρμάρων* και της Σαντοβίτσας*. Πίσω μας εγκαταλείπουμε τη θρυλική γιαννιώτικη

*Χωριά δυτικά των Ιωαννίνων.

λίμνη με το πράσινο νησάκι της. Το νησί τούτο στον δύσκολο 13^ο αιώνα, όταν οι ορδές των σταυροφόρων κατερήμαζαν τη Βασιλεύουσα, δέχτηκε, μαζί με τα Γιάννινα, μια πλειάδα επιφανών προσφύγων της Πόλης και έγινε ένα από τα κέντρα του νεοελληνικού διαφωτισμού. Στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, που θεμελιώθηκε από τον Μιχαήλ Άγγελο Κομνηνό μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης σ' αυτά τα χώματα, σφυρηλατήθηκε κι ανδρώθηκε, παίρνοντας σάρκα στη συνείδηση του κόσμου, η υπόστασή μας ως έθνος. Δείγματα της προκοπής και της δημιουργικότητας του Δεσποτάτου και μάλιστα στους πρώτους του χρόνους, υπήρξεν ακριβώς μια γόνιμη δραστηριότητα γύρω απ' την παιδεία στο νησί της Παμβώτιδας. Κι όλας στα 1206, ιδρύεται εδώ η σχολή Σπαγού — το πρώτο, ίσως, νεοελληνικό εκπαιδευτήριο. Η σχολή Παντούλα και η σχολή του Αγίου Νικολάου ακολουθούν. Ένας οργασμός παρατηρείται, έτσι, στους κατοπινούς χρόνους, θεμελιωμένος στη δημιουργική τούτη δραστηριότητα και συγκαιρία — στην αύξηση του πληθυσμού, επίσης, της μέχρι τότε ασήμαντης πόλης — που γονιμοποιώντας την εποχή, προετοίμασε τον ερχομό της πνευματικής και επιστημονικής αναγέννησης της ηπειρωτικής πρωτεύουσας κατά τους 17ον και 18ον αιώνες.

Θωρούμε απ' τις ανηφοριές τούτες, προς τα δεξιά, κάτω, τα ανθισμένα αμπέλια της Ζίτσας και της Καρίτσας — της Καρίτσας του Μάρκου Αυγέρη* — που βγάζουν το περίφημο κρασί στους πρόποδες και στις ράχες του Αη-Λια. Νά, το παλιό, ξακουστό μοναστήρι, στην κορφή, που φιλοξένησε στα 1809 το Λόρδο Βύρωνα. Χαρακτήρισε μάλιστα το τοπείο του — όλον τον περίγυρο, που φτάνει ως πάνω, τα βουνά της Νεμέρτσικας κι ως τη Μουργκάνα και τον Τόμαρο — ο μεγάλος φιλέλληνας, ως ένα από τα θαυμαστότερα της Ευρώπης. Και πράγματι, εί-

* Ο διαπρεπής λογοτέχνης μας κρατάει απ' το χωριό τούτο, στο οποίο και γεννήθηκε.

ναι. Το μάτι σου χάνεται σε μακρινά τοπία, σε πράσινες ψηλές βουνοσειρές, που αγγίζουν τον ουρανό, χαράδρες και κλεισούρες, σε κοντινές ράχες, μικρούς κάμπους και ποτάμια! Σε μια περιοχή κεντημένη με ξεχωριστό μεράκι, θαρρείς, απ' τα χέρια του μεγάλου πλαστοργού —της φύσης— που εντυπώνεται για πάντα μέσα σου.

Πίσω απ' τα βουνά τούτα της Ζίτσας βρίσκονται τα χωριά του Παρακαλάμου —το Βασιλόπουλο, το Δεσποτικό, οι Κουκλιοί— και παραπέρα, βαθύτερα, ανάμεσα απ' τη Νεμέρτσικα τον Κασιδιάρη και τις δασωμένες κορφές του Μπουραζανίου, τα γραφικά Πωγωνοχώρια. Περισσότερο κοντά μας —απέναντί μας— θεωρούμε την αδρή όψη του Κασιδιάρη, χαμηλότερα, τον Καλαμά που τρουπώνει, κάνοντας χίλιες δυο κορδέλλες, πίσω απ' τις στροφές του δρόμου και χάνεται μετά μέσα στο βαθίσκιωτο πλατανόρεμα, ανάμεσα από μικρές χαράδρες και καταπράσινους, χαρωπούς λόφους, ενώ σε κάποιο μεγαλύτερο βάθος, στον αχνό φόντο του βορεινού ορίζοντος, γκριζο και ογκώδες, διακρίνουμε το ιστορικό βουνό της Μουργκάνας, γνωστό απ' το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο κι απ' την αδελφοκτόνα σύγκρουση, που ακολούθησε στον τόπο μας —φυσικό ελληνοαλβανικό σύνορο. Προς νότον, φαίνονται, τέλος, από δω, πολύ απόμακρα, οι κορφές του Τόμαρου κι η εύφορη κοιλάδα του, που δέχτηκε τα πανάρχαια χρόνια τα απολίτιστα στίφη των προγόνων μας— την εμπροσθοφυλακή των ελληνικών φύλων— πριν σκορπίσουν αργότερα, μαζί με τους καθυστερημένους Δωριείς, σ' ολόκληρη την ελληνική χερσόνησο και τη Μικρά Ασία. Εδώ, στο Μαντείο της Δωδώνης αντήχησε πρώτα, με το θρόϊσμα της ιερής Βαλανιδιάς ο προφητικός λόγος των θεών κι η άγρια κορφή του Τμάρου ήταν πριν απ' το νεφοσκεπή Όλυμπο ο απρόσιτος θρόνος του Δία και της Διώνης. Στα ιστορικά χρόνια ήκμασε στον τόπο τούτον η Ελλοπία, πόλη τρανή, με επιβλητικούς ναούς, στάδια κι ένα μεγάλο θέατρο, η ρωμαϊκή όμως κατάκτηση έφερε στο πανάρχαιο τού-

το λίκνο του Ελληνισμού, τον 2^{ον} μ.Χ. αιώνα, την αναπότρεπτη παρακμή.

Κατηφορίζοντας περνάμε δίπλα απ' τη μονή Παληουρής, μια ειδυλλιακή τοποθεσία, με κρύα νερά και βλάστηση κι αμέσως μετά φτάνουμε στο Σουλόπουλο, γενέτειρα του διηγηματογράφου και συγγραφέα της βουκολικής ζωής Χρήστου Χρηστοβασίλη. Ο Χρηστοβασίλης καλλιέργησε την ηθογραφική πρόζα του χωριού με σπάνια επιτυχία. Το διήγημά του «ο Κουτσογιάννης στα Γιάννινα» είναι, θαρρούμε, απ' τα δυνατώτερα μας στη λογοτεχνία μας στο είδος του. Γιατί, κατά τρόπον επιτυχέστατο, παρουσιάζεται εκεί η σύγκρουση δύο αντίδρομων κόσμων: του κόσμου κοντά στη φύση, που εβίωσεν ο άνθρωπος χιλιετηρίδες, σφυρηλατώντας μέσα στο δύστροπο περιβάλλον ένα χαρακτήρα ρωμαλέο και ισορροπημένο και του κόσμου, που ξεπήδησεν απειλητικός μέσα απ' τους βεβιασμένους ρυθμούς της πλεονεξίας και του τεχνικού πολιτισμού και βασιλεύει τώρα σχεδόν παντού, καταπνίγοντας εντός μας κάθε φυσική —πραγματική— ορμή και δύναμη.

Από δω, απ' την καμπή τούτη, αλλάζει μπρος μας και το τοπίο: η χλωρίδα γίνεται πιο πλούσια, οι εδαφικές πτυχώσεις περισσότερο συνηθισμένες κι η ατμόσφαιρα αρχίζει να παίρνει μια μεσογειακή χροιά. Στους μικρούς, χαμηλούς κλήρους, στις ήπιες πλαγιές, προβάλλει πλέον σιγά-σιγά, με τον κοντόχοντρο λαιμό και τους παχειούς της ίσκιους η Εληά, η παμπάλαια αρχόντισσα της Μεσογείου. Βρισκόμαστε στον πράσινο παράδεισο! Κάθε στροφή του δρόμου και μια θαυμαστή καινούργια έκπληξη! Δασωμένες πλαγιές προς όλες τις κατευθύνσεις, βαθίσκιωτα κλεισορέματα, ένας χορός κυματιστών κορυφών, βουνά πράσινα, πλουμιστά με κάτασπρα χωριουδάκια μας θέλγουν! Για λίγο συναντούμε και πάλι το ήπιο ρέμα του Καλαμά, που πηγαίνει ξανά να κρυφτεί —ευτυχισμένο— μέσα σε μια πυκνή κλεισούρα με πλαγιές γεμάτες ανθισμένες κουτσουπιές

και φλαμπουργιές, που μοσχοβολάνε. Προχωρούμε στην κατάφυτη γη. Ανηφορίζουμε. Απ' την κορφή στο Βουτσαρά*, κοντά στα Κούρεντα*, βλέπουμε, προς τη δύση, απέναντί μας, το Γκορίλα, να προβάλλει επιβλητικός, με το τραχύ μπόϊ του, απ' τη Μουργκάνα, στα βόρεια, ως κάτω, τα βουνά του Σουλίου και της Παραμυθιάς.

Περισσότερο κοντά μας, προς νότον, πίσω απ' τα πράσινα, τα γεμάτα κουμαριά και πεύκο βουνά των Κουρέντων βρίσκονται τα Γραμμενοχώρια. Χωριά πέτρινα και στείρα, έβγαλαν, ωστόσο, μια πλειάδα αντρών, που η συμβολή τους υπήρξε πραγματικά θεμελειακή στο χτίσιμο του σύγχρονου πολιτισμού μας. Η πρωτεύουσά τους, το Γραμμένο, και μάλιστα σε καιρούς δίσεχτους για το Έθνος, στάθηκαν η βουσομάνα της πλούσιας τούτης παρακαταθήκης ποσολαίτων του τόπου μας. Οι Ζωσιμάδες κι οι Ασώπιοι (Κωνσταντίνος και Ειρηναίος), ο Ζώης Καπλάνης, ο Χριστόφορος Φηλητάς κι ο Γούδας —για να περιοριστούμε στους σημαντικότερους— κρατούσαν όλοι απ' το χωριό τούτο. Οι Ζωσιμάδες, μεγαλέμποροι στην Τσαρική Ρωσία και την Ιταλία, στάθηκαν οι τρανύτεροι ευεργέτες της χώρας μας. Με την κολοσσιαία περιουσία τους χρηματοδότησαν, οι ηπειρώτες τούτοι, την περίφημη «Ελληνική Βιβλιοθήκη» του Κοραή —το σπουδαιότερο εργαλείο παιδείας του πληθυσμού στην προεπαναστατική εποχή— και βοήθησαν αποφασιστικά στην εμπέδωση της πίστης της πατρίδας μας διεθνώς με την τεράστια αρωγή τους προς τη νεοϊδρυθείσα τότε Εθνική Τράπεζα. Ένα πλήθος ιδρυμάτων —σχολεία, γηροκομεία, ορφανοτροφεία— και μια διαθήκη μέγιστου χρηματικού «βάρους», είναι οι καρποί, που δρέπει η χώρα μας ακόμα από το πολύριζο δέντρο των Ζωσιμάδων. Οι Ασώπιοι υπήρξαν στυλοβάτες σε μια άλλη «περιοχή» της χώρας μας, που αναγεννιόταν, στην περιοχή της λογοτεχνίας και της κουλτούρας. Πράγ-

*Χωριά στις βόρειες προεκτάσεις του Τόμαρου.

ματι, και οι δυο (ο Κωνσταντίνος και ο γιος του Ειρηναίος), με σπάνια προσόντα προικισμένοι και λαμπρές ευρωπαϊκές σπουδές, θεμελίωσαν, μπορούμε να πούμε —αυτοί— με τα βιβλία, τα περιοδικά τους και την αρθρογραφία τους στον τόπο μας την κριτική: τη δημιουργική και σωστή της λειτουργία.

Μπαίνουμε σ' ένα βαθίσκιωτο πλατανόρεμα. Στην ακροποταμιά μαύρες γίδες, ξεδιψούν στις οβύρες, που κρατάν το λιγοστό τρεχούμενο νερό. Βελάζουν τα κατσικάκια κοντά τους, τα χιουχαΐζει ο τζομπάνος, τα παίρνει καταπόδι με την κλίτσα να σταλιάσουν κάτω απ' τους δροσερούς ίσκιους των δέντρων. Μεσημέρι σχεδόν και στις φυλλωσιές η μουσική πανδασία των τζιτζικιών συνεχίζεται μονότονη. Το γένος των τζιτζικιών και το γένος των μυρμηγκιών. Η φρονιμάδα και το γλέντι. Σοφό μέτρο για μας —πραγματική πυξίδα στο στρουφνό μας δρόμο, που μας άνοιξε η φύση μαζί κι ο πολιτισμός.

Η έντονα ορεινή μορφή της περιοχής τούτης, —που συνεχίζεται εξάλλου ως πέρα τα βουνά της Πίνδου, τα οποία χωρίζουν την Ήπειρο απ' τη Μακεδονία— που άλλοτε μας αναγκάζει να περνάμε ανάμεσα από βουνά και ρεματιές κι άλλοτε να σκαρφαλώνουμε ψηλά στις κορυφογραμμές ή να κατεβαίνουμε στους μικρούς κάμπους και στις κλεισούρες, συνεχίζεται σχεδόν αδιάκοπα μέχρι το λιμάνι της Ηγουμενίτσας. Η δυσκολότερη διάβαση του δρόμου βρίσκεται δίχως άλλο στο βουνό ανάμεσα απ' τη Βροσίνα* και τη Μενίνα. Οι απότομες κλιτείς του εδάφους κι απ' τις δυο μεριές του ορεινού τούτου όγκου, που φτάνουν στο ύψος 1.500 μέτρων κι οι στριφνές «κορδέλλες», που το αυτοκίνητο αναγκάζεται να κάνει, ακολουθώντας τις ιδιοτροπίες του δρόμου, καταταλαιπωρούν, πράγματι, τους ταξειδιώτες...

*Χωριό στις ανατολικές πλαγιές του Γκορούλα. Το χωριό Μενίνα βρίσκεται στις δυτικές πλαγιές του.

Στην κορφή σχεδόν του βουνού τούτου —προέκταση του Γκορούλα— βρίσκονται τα όρια των νομών Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας. Μόλις σκαρφαλώσουμε, αγκομαχώντας, στο πυκνό δάσος με τις βαλανιδιές, φτάνουμε κατόπιν σ' ένα ξέφωτο: απ' το μέρος τούτο, το ψηλότερο της διαδρομής, βλέπουμε κάτω τα κοντινά θεσπρωτικά χωριά και περαπέρα, προχωρώντας, τυλιγμένη μέσα στη μακρυνήν αχλύ του ορίζοντα, την πράσινη γη των Φαιάκων, το νησί της Κέρκυρας. Ανάμεσά τους, η εύφορη πεδιάδα της Ηγουμενίτσας, ο ελαιώνας και τα πλούσια καρπερά της περβόλια. Προς νότον, από τη βίγλα τούτη θεωρούμε τους καταπράσινους όρμους και τις κομσές πτυχώσεις του εδάφους που εισχωρούν παιχνιδίζοντας στη θάλασσα, δίπλα στα γεμάτα βλάστηση βουνά του Μούρτου και της Πέοδικας—σύγχρονα παραθεριστικά κέντρα. Πιο στεργιανά —κοντά μας— το σκυθρωπό ανάστημα του Γκορούλα κρύβει πίσω του τις κορφές των άγριων σουλιωτικών βουνών.

Εδώ, σ' αυτά τα σκληρά βράχια και στους μικρούς θεσπρωτικούς κάμπους, ξεκοιμένοι απ' το χοντρό κορμό των υπόλοιπων ελληνικών φύλων, ρίζωσαν τα πανάρχαια χρόνια τα ηπειρωτικά παρακλάδια των Θεσπρωτών, Χαόνων και Κασσωπαίων και δημιούργησαν, στους δύστροπους τούτους τόπους, τα δικά τους βασίλεια. Μακρυνά όμως καθώς βρισκόταν απ' τη μεγάλη συγγενική στέγη, πίσω από δυσπρόσιτους απανωτούς όγκους, δε μπόρεσαν να δημιουργήσουν στενές σχέσεις με τη μητροπολιτική Ελλάδα και τα μεγάλα πολιτισμικά της κέντρα (όπως κι οι Μολοσσοί κι οι Παραναίοι, επίσης, γείτονές τους) κι έμειναν στο περιθώριο των μεγάλων γεγονότων της αρχαϊκής και της κλασσικής ακόμη εποχής.

Κατεβαίνουμε στη Μενίνα, τη γιομάτη ίσκιους, στον Αγιώρη με το περίφημο νερό, βρίσκουμε ξανά τον Καλαμά, που κυλά πρῶς τα τελευταία ποταμίσια του χιλιόμετρα. Προς βορράν, τα βουνά της Μουργκάνας και των Φιλιατών, με την πλούσια προσχωματική γη τους και τις φημισμένες εληές.

Μαύρα, πυκνά σύννεφα θωρούμε να κυκλώνουν τις κορφές της. Βαριά μπουμπουνιτά αντηχούν στον ορίζοντα. Μπόρα καλοκαιρινή, άγρια θα ξεσπάσει όπου νάναι στην ορεινή θεσπρωτία. Σκαρφαλώνουμε, κάνοντας τους τελευταίους προσεκτικούς ελιγμούς, πίσω απ' τους δυτικούς γήλοφους. Στις πράσινες ράχες και στα χωράφια —πάντα κι άλλη— καινούργιες φύτερες εληές μεγαλώνουν και θα ισκιώσουν γοργά την παχειά, πλούσια γη. Κομσή με μπόλικο πράσινο και δρόμους στεφανωμένους με αλλέες γιγάντιων πλατάνων, με ενδοχώρα γοητευτική, η Ηγουμενίτσα μας θέλγει. Θωρούμε το μικρό δάσος πάνω από την πόλη —πράσινο στέμμα, που την ομορφαίνει— το ερειπωμένο κάστρο στην κορφή της. Πέρα, μακριά, η Κέοκυρα, τυλιγμένη στο παράξενο φως του σούρουπου, ζει το έντονο καλοκαίρι της. Παράξενοι ίσκιои πλανιούνται στη φύση... Ένα καράβι πλησιάζει... Η Ηγουμενίτσα, γεμάτη προσδοκίες, ζει, πεντακόσια είκοσι χιλιόμετρα μακριά απ' το βόρβορο του αττικού λεκανοπεδίου τον ζεστόν ήλιο των ημερών της..

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αβέρωφ (Γ.) 92
 Αθηναγόρας, Πατριάρχης 59
 Αιγέας, βασιληάς 77
 Αΐδωνεύς, βασιληάς 77
 Αμίλιος Παύλος 33
 Αλέξανδρος, Μέγας 24, 29
 Αλέξανδρος, Τσάρος 60
 Αλή Πασάς 36, 49, 71, 83, 84, 104
 Αλή Πασάς Τεπελενλής 78, 81
 Άλντος Μανούτιος 108
 Αμαλία, βασίλισσα 60
 Ανάγνος (Αναγνωστόπουλος), Μ.
     18, 69
 Αναγνωστόπουλος (Π.) 69, 98
 Ανθρακίτης, Μεθόδιος 19
 Άννα Παλαιολογίνα 105
 Αντώνιος (Μ.) 37
 Ασώπιοι, Κ. και Ειρ. 110, 117
 Αυγέρης, Μάγκος 113
 Αχμέτ Δ΄ σουλτάνος 90
 Αψαράδες (αδελφοί) 83
 Βαγιαζίτ ο Β΄ (σουλτάνος) 27
 Βαλαωρίτης (Αρ.) 76
 Βεληγκέκας 49
 Βερλαίν (Πωλ) 48
 Βηλαράς (Ι.) 19
 Βλάχος, Σπυρίδων, Αρχιεπίσκο-
     πος 59
 Βοημούνδος 83
 Βούλγαρις, Ευ. 90
 Γεννάδιος, Γ. 60
 Γιωργάκης, Β. 33, 54
 Γκαριμπάλντι (Τζ.) 91
 Γούδας (Αν.) 116
 Γρίβας, Θ. 91
 Δίπλας (Β.) 84, 103
 Δούκας, Νεόφ. 19
 Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα 100,
     101
 Επίκτητος 37, 38
 Ζεοβάνοι 80
 Ζεοβιμάδες (αδελφοί) 116
 Θεόδωρος Άγγελος (Κομνηνός)
     83, 100
 Θεοφάνης ο Έλληνας 61
 Θησεάς (βασιληάς) 77
 Ιππόδαμος (πολεοδόμος) 75
 Ισαήμ 57
 Καμπούρογλου (Δ.) 49
 Καπλάνης, Ζώης 116
 Καποδίστριας (Ι.) 50
 Καραϊσκάκης (Γ.) 103
 Καρανικαίοι 80
 Καρανίκας 36
 Κάρολος, Ανζού 101
 Κάρολος Τόκκος 83
 Καρυωτάκης (Κ.) 40
 Κατζίουλης, Π. 90

- Κατσαντώνης 49, 50, 84
 Κλαύδιος Άππιος (Τιμητής) 34
 Κλεοπάτρα (βασίλισσα) 27, 37
 Κλωνάρης 19
 Κολοκοτρώνης, Θ. 50
 Κομνηνή Άννα 57
 Κονεμένος, Ν. 40
 Κόντρο Ούρκε 108
 Κοραής (Α.) 116
 Κοσμάς Θεσπρωτός 71
 Κοτζιούλας, Γ. 42
 Κουτελίδας 103
 Κρουμπάχερ (Κ.) 40

 Λαθς Έοβιν 49
 Λάσκαρης, Ι. 108
 Λε Κορμπυζιέ 16
 Ληκ (Γ.Μ.) 57
 Λόρδος Βύρων 113
 Λούθηρος 108

 Μαβίλης, Λ. 83
 Μακρουγιάννης (Γ.) 95, 103
 Μαμφρέδος (Βασιληάς) 100, 101
 Μάξιμος (Γραικός) 107
 Μάξιμος Γραικός 107
 Μάξιμος Όσιος 108
 Μάξιμος Τριβώλης 95, 108
 Μάργαρης, Β. 29, 107
 Μαρίνηδες 70
 Μελέτιος Γεωγράφος 57
 Μιχαήλ Άγγελος 83
 Μιχαήλ (Άγγελος Κομνηνός) Α' 100
 Μιχαήλ (Άγγελος Κομνηνός) Β' 100, 101, 105, 113
 Μιχαήλ Τριβώλης 108

 Μόστρας, Γ. 71
 Μουράτ (σουλτάνος) 57
 Μουσολίνι 59
 Μπακόλας, Γ. 103
 Μπαρρές (Μ.Α.) 48
 Μπάφας, Δ. 55
 Μπέκας, Κ. 51
 Μποτσαραίοι 80
 Μπότσαρης, Μ. 103
 Μπότσαρης, Κ. 36
 Μπότση, Δ. 103, 104
 Μπότσης, Γ. 103
 Μπροντές (Γ.) 48
 Μπρούτζος (γιατρός) 19
 Μωάμεθ (Πορθητής) 57
 Μωραάς, Ζαν 48, 49

 Νικηφόρος, Δεσπότης 105
 Ντέλλα Μιράντολα (Τζανφραντσέσκο Πίκο) 108
 Ντενίσωφ, Ηλίας 108

 Ξάνθος (Εμμ.) 98
 Ξερόπουλος, Σεραφείμ 109

 Οκτάβιος Αύγουστος 37

 Πανσέληνος (Μ.) 61
 Παπαδιαμαντόπουλος, Ι. 48, 49
 Παρανίκας (Μ.) 19
 Πασχάληδες 70
 Πασχάλοι (αδελφοί) 18
 Παύλος (Απόστ.) 38
 Πειρίθους 77
 Περαιβός (Χρ.) 78
 Περσέας 34
 Περσεφόνη 77

Πέτρος Αραγωνικός 101
 Πλούταρχος 34
 Πουκεβίλ 57
 Πρελούμπος (Θ.) 83
 Πύρρος 24, 34
 Ριζάραι (Αφοί) 18
 Ρόβας 18
 Ροντέν (Αύγ.) 49
 Ρώμας 91

Σαβοναρόλα Τζερόνυμο 108
 Σαμουήλ (καλόγερος) 104
 Σελήμ Γ' (σουλτάνος) 19
 Σεμιτέλος (Δ.) 19
 Σικελιανός (Αγγ.) 76
 Σκουφάς, (Ν). 95, 97
 Σκυλόσοφος 83
 Σουλεϊμάν (ο Μεγαλοπρεπής) 71
 Στουρνάρας (Ν.) 52
 Στράβων 34
 Στρατηγόπουλοι 83
 Στρελίτζας (Θ.) 61

Τεπελενλής 49, 50, 72, 90
 Τζαβέλαινα, Μύσχω 105

Γρεκο, ΕΙ 61

Τζαβελαιίοι 80
 Τζαβέλας, Λ. 104
 Τζαβέλας, Φ. 104
 Τζαοτζούλης, Ν. 90
 Τζοβάρας 84
 Τοσίτσας (Μ.) 92
 Τσακάλωφ (Αθ.) 98
 Τσιμούρης, Αθ. 55

Φιλητάς, Χ. 116
 Φρειδερίκος Β' (αυτοκράτορας)
 100
 Φρόντζος, Ζιώγας 65

Χαίδω (σουλιώτισσα) 105
 Χάμκω 49, 71
 Χάου, Σαμ 69
 Χέερ 108
 Χουσεΐν, Μπέης 71
 Χριστοβασίλης Χρ. 115
 Χριστοβασίλης (Χρ.) 115

Ψυχάρης (Γ.) 40

Ωνάσης (Αρ.) 102

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΙΩΝ

- Αβαρίκος 80
Άγναντα 51, 52
Αηδοχοχώρι 64
Αετομηλίτσα 65
Αθαμάνιο 51
Αθήνα 45, 69, 97
Αμβρακία (αρχ.) 75, 95
Αμπελοχώρι 51
Ανήλιο 86
Ανθοχώρι 86
Αρίστη 14, 21, 22, 23
Άρτα 45, 47, 95, 99, 101, 103, 105,
107, 108, 109
Ασφάκα 13
- Βασιλεύουσα (Κων/πολη) 113
Βασιλικό 59
Βασιλόπουλο 114
Βαττίες (αρχ.) 75
Βελλά (βυζ.) 57, 61, 62
Βενετία 41, 55
Βήσσανη 59
Βιεννη 55
Βίτσα 20, 24
Βιτσικό 14, 21
Βόνιτσα 41
Βοτονόσι 86
Βούρμπιανη 67
Βουτσαράς 116
Βραδέτο 21
Βροσύνα 112, 117
Βρυσοχώρι 14, 24, 25
Βωβούσα 25, 68
- Γιάννινα 13, 25, 28, 45, 49, 55, 57,
58, 73, 83, 99, 112, 113
Γκούρα 53
Γραικικό 51
Γραμμένο 116
Γωνιά 74
- Δελβινάκι 59
Δεοβίζιανα 30
Δίκορφο 24
Δίστρατο 67
Δοβρά 15, 20, 23
Δολιανά 59
Δολιανή 14
Δολό 59
Δροσοπηγή 51
- Ελάτη 15
Ελάτρια 75
Ελαφότοπος 14
Ελλοπία 114
Εφύρα 77
- Ζίτσα 113, 114
Ζωτικό 3
- Ηγουμενίτσα 14, 39, 73, 111, 112,
117, 118, 119
Ηράκλεια (αρχ.) 34
- Θοδώριανα 51
Θεσσαλονίκη 106

- Καλαμπάκα 47
 Καλαρούτες 45, 47, 51, 54, 56
 Καλέντζι 50
 Καλπάκι 59, 60
 Καναλάκι 77, 81
 Καρίτσα 113
 Καρυές 22, 98
 Κασσώπη 75
 Καστάνιανη 67
 Καστοριά 80
 Καταμάχη 30
 Καταρράκτης 51, 52
 Κέδρος 43, 51
 Κεράσοβο 67
 Κεφαλοχώρι 65
 Κηπίνα 55
 Κιάφα 80
 Κλειδωνιά 20, 64, 65
 Κλεισούρα 67
 Κομπότι 97
 Κόνιτσα 57, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 69, 70, 71
 Κορούτιανη 50
 Κοσμηρά 112
 Κοσσοβίτσα 53
 Κουιλέσι 31, 74
 Κουκλιοί 114
 Κουκούλι (Ζαχ.) 14
 Κουκούλι (Τζιουμ.) 51, 56
 Κούρεντα 116
 Κωνσταντινούπολη 106, 113

 Λάιστα 14, 25
 Λάρισσα 80
 Λεσκοβίκι 57, 65
 Λευκάδα 102
 Λουζέτσι 48

 Λούρος 37, 73
 Λούτσα 81
 Λυκόστομο 13

 Μαδρίτη 54
 Μάζι 64
 Μαργαρίτι 79
 Μάρμαρα 42
 Μασσαλία 54
 Ματσούκι 43, 45, 47, 51, 54, 55
 Μεγ. Περιστέρι 86
 Μελισσόπετρα 64
 Μελισσουργοί 51, 56, 99
 Μενίδι 95
 Μενίνα 73, 117, 118
 Μεσολόγγι 106
 Μέτσοβο 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89,
 90, 91, 92, 93
 Μηλιά (Τζιουμ.) 51
 Μίλητος (αρχ.) 97
 Μιχαλίτσι (Τζιουμ.) 53
 Μόλιστα 67
 Μολυβδοσκεπάστη 64
 Μονοδέντροι 14, 20, 24
 Μονολίθι 47, 51
 Μόσχα 55
 Μούρτος 118
 Μπάγια 14

 Νάπολη 55
 Ναύπακτος 106
 Νεγάδες 14
 Νικόπολη 27, 32, 37, 38, 39
 Νυδρί 102

 Οδησσός 98

- Πάδες 67
 Παλληγκάρι 51
 Παληοχώρι (Τζιοιμ.) 47
 Πανδοσία (αρχ.) 75
 Παντάνασσα 32, 74
 Πάπιγκο 14, 21, 22, 64, 69
 Παρακάλαμος 114
 Παραμιθιά 73, 79, 116
 Πάργα 27, 72, 73, 76, 77, 79, 81
 Πέλλα (αρχ.) 97
 Πέραμα 83
 Πέτα 103
 Πέρδικα (Θεσπρ.) 118
 Περίβλεπτος 13, 58
 Πεσά 29
 Πετροβούνι 49, 51
 Πλαίσια 48
 Πλάκα 47, 51
 Πλατανούσα 51
 Πράμαντα 43, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 99
 Πρέβεζα 27, 28, 36, 39, 40, 41, 73, 74, 75, 76, 77, 96, 102, 112
 Προμετή 67
 Προσήλιο 55
 Πύργος 27
 Ραφτανιανή 65, 67
 Ραφτανιανή 59
 Ράμμα 51
 Ραφταναίοι 43, 52
 Ρινιάσα 103
 Ρούγα 51
 Ρουφιά 59
 Ρουφί 34, 35, 75
 Ρωμανό (Τζιοιμ.) 51, 56
 Ρώμη 32, 34, 37
 Σαργιάδα 111
 Σαμονίβα 80
 Σαντοβίτσα 112
 Σγάρα 51
 Σελένιτσε 67
 Σκαμνέλι 23, 24
 Σκλούπο 51, 53
 Σούλι 40
 Σουλόπουλο 115
 Σπάρτη 97
 Στρούνι 83
 Συρράκο 54
 Σχωρέτσιανα 52
 Τεπελένι 67
 Τεργέστη 50
 Τούτσι 30
 Τροστενο 14
 Τσεπέλοβο 14, 19
 Τσερίτσανα 30
 Φυλιάτες 118
 Φιλιπιάδα 32, 33, 34, 74, 95, 96, 103
 Φλαμπουράρι 14, 25, 26
 Φλωρεντία 108
 Φούγκα 59, 67
 Φράξος 51
 Φωτική (αρχ.) 79
 Χάραδρος (αρχ.) 35, 75
 Χειμάρα 14, 84
 Χιονιάδες 65, 70
 Χουλιαράδες 43, 49, 53
 Χρισοβίτσα 35
 Χόσση 51, 56

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Ζαγόρι, ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ 1986

Πρέβεζα-Νικόπολη, ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ 1987

Στα Τζιουμέρκα, ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ 1976

Κόνιτσα, ΠΡΕΒΕΖΙΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 1993

Πάργα-Σούλι, ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ 1985

Στο Μέτσοβο, ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ 1991

Άρτα, ΣΚΟΥΦΑΣ, 1992

Προς την Ηγουμενίτσα, ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ 1989

δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ.	11
Ζαγόρι	»	13
Πρέβεζα-Νικόπολη	»	27
Στα Τζιουμέρκα	»	42
Κόνιτσα	»	57
Πάργα-Σούλι	»	72
Στο Μέτσοβο	»	82
Άρτα	»	95
Προς την Ηγουμενίτσα	»	111
Πίνακας κυρίων ονομάτων	»	121
Ευρετήριο πόλεων και χωριών	»	125
Πρώτες δημοσιεύσεις	»	129

Επιμόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Επιμέλεια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιώργος Μήτσος

Η μακέτα του εξωφύλλου είναι από το βιβλίο του H. Holland,

Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., London 1815

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ
(ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑ)
ΤΟΥ ΒΑΣ. Κ. ΜΑΡΓΑΡΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1998
ΣΕ 1.500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
ΓΕΡ. ΔΟΥΒΑΛΗ - ΕΛ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ,
28ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41, ΓΙΑΝΝΙΝΑ

Επιμόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

...Φυσικά, η καλύτερη εποχή για να επισκεφτούμε τα Τζιουμέρκα είναι το καλοκαίρι. Τον Ιούνιο ή τον Ιούλιο, τότε που «βράζουν» οι άλλες πόλεις κι οι χαμηλές πεδιάδες, γεμάτες ξεραϊλα, καίγονται κάτω από τον ανοικτίρμονα μεσογειακόν ήλιο. Εδώ ψηλά θα βρούμε έναν παράδεισο. Η άνοιξη δε θάχει ακόμα φύγει απ' τα βουνά τούτα τους μήνες αυτούς του μισοκαλόκαιρου κι όλος ο τόπος γύρω τον καιρόν αυτό θα βρίσκεται στην ώρα του: οι καταπράσινες, δροσερές πλαγιές, τ' ανθισμένα δέντρα, που θάχουν «πετάξει» και τα μικρά τους ολόχλωρα φυλλαράκια, τα χαρούμενα λιβάδια τριγύρω και τα κρυστάλλινα νερά στις ρεματιές, τα νερά, που κατεβάζουν τα χιόνια των υψηλών κορφών, που συνεχίζουν να λειώνουν κι ο μωρομένος, ο πεντακάθαρος αγέρας. Όλα τούτα θα μας ξαφνιάσουν και θα μας μαγέψουν... Και θα μας έρχεται, καθώς θα διαβαίνουμε πλάι στις φλύαρες ακροποταμιές και στα χαρωπά ρυάκια, κοντά στις καταπράσινες κι ηλιόχαρες ράχες, όπου βόσκουν αμέριμνα κι ευτυχισμένα κοπάδια ή στις βαθύσκιωτες δασωμένες πλαγιές, να πάμε ν' αγκαλιάσουμε όλον αυτόν τον μακάριο ολόφρεσκο κόσμο με τα δυο μας χέρια, το κάθε δέντρο ξεχωριστά, να χαϊδέψουμε το φρέσκο φυτωμένο χορτάρι και να μυρίσουμε τα ξανθά λουλούδια των αγρών. Ν' αφεθούμε να συγκινηθούμε κι εμείς από τον κόσμο ειδυλλιακό κι απόφιο και να κάνουμε να χτυπήσει και κάποια άλλη μέσα μας χορδή, ενός άλλου περιφρονημένου μας εαυτού, που χάθηκε μέσα στην αντάρα των αφύσικων και σκουριασμένων αστικών ημερών μας....

(Απόσπασμα από τα «ΤΖΙΟΥΜΕΡΚΑ»)

46412

KON